

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Disertační práce

**MOŽNOSTI ARCHEOLOGIE 20. STOLETÍ
ARCHEOLOGIE KONFLIKTŮ**

Mgr. Michal Rak

Plzeň 2012

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Katedra archeologie

Studijní program - Historické vědy

Studijní obor - Archeologie

Disertační práce

**MOŽNOSTI ARCHEOLOGIE 20. STOLETÍ
ARCHEOLOGIE KONFLIKTŮ**

Mgr. Michal Rak

Školitel:

Doc. PhDr. Pavel Vařeka, Ph.D.

Katedra archeologie

Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni

Plzeň 2012

Prohlašuji, že jsem práci zpracoval samostatně a vyznačil jsem použité
prameny tak, jak je to ve vědecké práci obvyklé.

V Plzni dne 13. července 2012

.....

Poděkování

Na tomto místě bych rád poděkovat zejména mému školiteli

Doc. PhDr. Pavlu Vařekovi, Ph.D.

který umožnil zpracování tématu z období, kterému se středoevropská archeologie věnuje jen zřídka. Děkuji mu také za podporu během studia, pomoc při realizaci terénních výzkumů a cenné rady ke sledovaným tématům.

Dále bych chtěl poděkovat kolegům, kteří se podíleli na terénních výzkumech a prvotním zpracování získaných dat. Jedná se hlavně o **Mgr. Lukáše Funka**, se kterým nás pojí podobná oblast zájmu, **Mgr. Jana Vladaře** za spolupráci v oblasti aeroarcheologie, **Bc. Jaroslava Karase**, který se podílel na výzkumu polních opevnění, **PhDr. Jiřího Nenutila**, **Mgr. Petra Netolického** a **Mgr. Svatoslavu Markovou**, kteří se podíleli na výzkumu problematiky válečných obětí a **Mgr. Reginu Janíkovou**, která během celé doby pomáhala s překlady textů do angličtiny. Děkuji též všem dalším kolegům a studentům Katedry archeologie, kteří se do výzkumů zapojili.

Děkuji také své rodině za dlouholetou podporu a velkou trpělivost.

Obsah

1 ÚVOD	7
2 CÍLE A METODY PRÁCE	8
3 PRAMENNÁ ZÁKLADNA A JEJÍ POUŽITÍ.....	9
3.1 Písemné prameny	10
3.2 Obrazové prameny.....	11
3.3 Archeologické prameny	14
4 ARCHEOLOGIE KONFLIKTŮ 20. STOLETÍ.....	16
4.1 Definice oboru a historie bádání	16
4.2 Významní představitelé	21
5 FORTIFIKACE 20. STOLETÍ.....	23
5.1 Historie bádání	23
5.2 Archeologický výzkum linie polního opevnění z 30. let 20. století u městečka Úterý	29
5.2.1 Historické pozadí	29
5.2.2 Povrchový průzkum údolí Úterského potoka.....	33
5.2.3 Výzkum odkryvem	35
5.2.4 Zhodnocení exkavace	38
5.2.5 Archeologický výzkum linie polního opevnění - závěr	39
6 AEROARCHEOLOGIE - VÝZKUM HAVAROVANÝCH LETADEL	40
6.1 Teoretický úvod	40

6.2 Historie bádání	43
6.3 Cíle bádání	51
6.3.1 Osudy nezvěstných letců.....	51
6.3.2 Odhalování událostí.....	55
6.3.2.1 Sestřelení Douglase Badera	58
6.3.3 Letadlo jako artefakt	62
6.4 Nynice – odkryv německého letounu	65
6.4.1 Historické pozadí	65
6.4.2 Terénní výzkum	67
6.4.3 Interpretace	69
7 VÁLEČNÉ OBĚTI.....	71
7.1 Exhumace obětí válečných konfliktů – americká zkušenost. 72	72
7.1.1 Americký přístup k pátrání po nezvěstných.....	72
7.1.2 Používané metody	73
7.1.2.1 Případové studie - Oberhof, Německo	75
7.1.3 Zhodnocení aktivit	78
7.2 Výzkumy hromadných hrobů.....	78
7.2.1 Hromadný hrob ve Staré Knížecí Huti.....	82
7.2.1.1 Historické pozadí	82
7.2.1.2 Současný stav.....	84
7.2.1.3 Archeologický výzkum	85
7.2.1.4 Předběžná interpretace.....	87
7.3 Hřbitovy západočeského pohraničí	88
7.3.1 Městský hřbitov Stříbro.....	89
7.3.1.1 Městský hrob – archeologický výzkum městského hřbitova ve Stříbře	90
7.3.1.2 Ivan Krwanov	92
7.4 Sovětské oběti války.....	93

7.5	Problematika válečných obětí - shrnutí.....	95
8	ARCHEOLOGIE STUDENÉ VÁLKY	96
8.1	Archeologie Studené války ve světě.....	96
8.2	Možnosti archeologie Studené války u nás	101
9	ZÁVĚR	105
10	SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY A PRAMENŮ	112
10.1	Archivní prameny	112
10.2	Literatura	112
10.3	Internet	122
11	SUMMARY	125
12	ZUSAMMENFASSUNG.....	129
13	OBRAZOVÁ PŘÍLOHA	134

1 ÚVOD

Dvacáté století bylo velmi neklidnou dobou. Během pouhých sta let se několikrát zásadně změnila politická mapa světa. Došlo ke dvěma světovým válkám a bezpočtu lokálních konfliktů, které si však svou zuřivostí, ztrátami a ať již přímým či skrytým podílem dalších států nic nezadaly se zmíněnými globálními konflikty. Zásadně se do historie lidstva otiskla rasová, politická a náboženská nesnášenlivost. Nejznámějším projevem je holocaust židů a dalších menšin během nacistické krutovlády, ovšem i na konci minulého století se tento problém dostal opět do celosvětového povědomí, zejména během občanské války v bývalé Jugoslávii či různých kmenových bojů v Africe a Asii. V různých totalitních systémech byli pronásledováni odpůrci vládních režimů a často hromadně popraveni, nebo vězněni v koncentračních a pracovních táborech. Toto se po vzoru sovětských „gulagů“ nevyhnulo ani Československu po roce 1948, tábory nucených prací v oblasti těžby uranové rudy jsou stále nechvalně proslulé. Po pádu sovětského bloku na počátku 90. let všichni očekávali uklidnění politických poměrů a život v míru. Na povrch se ale dostal náboženský fanatismus a nesnášenlivost vrcholící v roce 2001 teroristickým útokem na dvojic mrakodrapů v New Yorku pomocí unesených civilních letadel a následnou válkou v Iráku a Afghánistánu, které trvají do dnešních dnů.

Dvacáté století s sebou ale také přineslo nebyvalý rozvoj v oblasti vědy a výzkumu, ekonomiky, umění, průmyslu či lidských svobod. Např. v roce 1903 poprvé vzlétl do vzduchu stroj těžší než vzduch a o padesát čtyři let později vyslalo lidstvo na oběžnou dráhu první umělou družici, následovanou v roce 1969 prvním přistáním na Měsíci. Došlo ke zkonstruování supervýkonných počítačů, moderních dopravních prostředků, k výrobě energií jsou používány obnovitelné zdroje atd.

Dvacáté století je také široce zkoumáno a to včetně jeho samotné historie. Nezastupitelnou roli zde hrají „klasické“, společenské vědní obory jako je historie, sociální a kulturní antropologie, etnologie, dějiny

umění či filozofie a pro starší období ne již tak časté obory jako sociologie či politologie. V západním světě, zejména ve Velké Británii a USA, však při studiu 20. století v posledních zhruba třiceti letech hraje stále významnější roli také archeologie. Nejprve byly archeologické metody používány jako podpora výzkumů jiných oborů zkoumajících chování lidí v přítomnosti. V poslední době se ale archeologie snaží řešit své vlastní teoretické otázky a získávat na ně odpovědi. A často jsou to otázky, které stojí zcela mimo zájem již zmíněných vědních oborů, nebo se jich dotýkají jen okrajově.

Tato práce se zaměřuje jen na specifický okruh památek a událostí z 20. století. Jedná se o lokality spojené s tzv. archeologií konfliktu, tedy místa, kterých se nějak dotkly vojenské, politické či civilní střety minulého století a o možnosti archeologie při jejich výzkum a získání nových informací. Ty pak můžeme komparovat a doplňovat s daty získanými ostatními vědními obory a přidat tak jeden střípek do mozaiky této neklidné doby.

2 CÍLE A METODY PRÁCE

Cílem práce je rozpoznat a určit možnosti archeologie při studiu konfliktních areálů 20. století. Do okruhu této problematiky spadá velké množství typu lokalit, pro potřeby práce byly původně zvoleny tři – fortifikace 20. století, místa s havarovanými letouny hlavně z období 2. světové války a pozůstatky tzv. „studené války“ let 1947-1991, reprezentované zejména výzkumem „železné opony“ a komunistických koncentračních táborů. K těmto třem hlavním otázkám následně přibyla další, která se týká obětí válečných konfliktů.

Nejen v české, ale i střeoevropské archeologii, se jedná o jednu z prvních prací na toto téma. Události minulého století jsou sice široce zkoumány a lze k nim najít spoustu publikovaného materiálu, zcela v pozadí zájmu ale stojí výzkum vlastních lokalit s touto problematikou spojených. Prvním cílem tak bylo jen samotné zmapování počtu a stavu dochování těchto míst za využití nedestruktivních metod, protože tyto

lokality často nejsou chápány jako památky a nejsou tak nijak chráněny před poškozením či zničením. Při volbě tématu v roce 2008 totiž vůbec nebylo zřejmé, kolik lokalit a jakého typu můžeme v krajině nalézt. Již první terénní výzkumy naznačily, že lokalit bude velké množství a že každé z dílčích témat by mohlo být plnohodnotně zkoumáno samostatně. Potvrdila se ovšem též ohroženost tohoto typu památek.

K vyhledávání a identifikaci památek bylo v této první fázi využíváno hlavně populárně naučné literatury a velmi neocenitelnou roli mělo využití historických leteckých snímků na portálu kontaminace.cenia.cz. Zde se podařilo nalézt velké množství lokalit, které byly následně navštíveny a prozkoumány.

Cíle práce mělo být dosaženo výběrem vhodné lokality ke každému ze sledovaných okruhů a tu následně odkrýt běžnými archeologickými metodami. Úkolem bylo ověřit možnosti a limity při výzkumu tohoto typu památek, zjistit, jaké druhy artefaktů při exkavaci můžeme nalézt a jak získané informace korespondují s daty, které jsou k dispozici z výzkumů dalších druhů pramenů – zejména písemných, kartografických, obrazových a vzpomínek pamětníků.

Výsledkem práce by pak mělo být zhodnocení možností archeologie při výzkumu vojenských památek 20. století, určení nejvhodnějších postupů a metod a také navržení strategie pro další výzkum těchto lokalit. V neposlední řadě by závěry mohly pomoci s ochranou těchto lokalit a zaznamenáním na seznam památek technického či kulturního národního dědictví.

3 PRAMENNÁ ZÁKLADNA A JEJÍ POUŽITÍ

Ke studiu problematiky 20. století je možno využít široké škály pramenů. Výzkum tohoto období musí být nutně interdisciplinární, protože mnoho informací je někde zaznamenáno a jejich ignorováním se můžeme dopustit zásadních chyb a omylů. Na druhou stranu, protože jde o archeologické zkoumání, je potřeba uvedenou problematiku sledovat

prostřednictvím hmotných pramenů, tedy artefaktů, ať již movitých či nemovitých, které ztratily svůj účel (Neustupný 2007, 23-27) a ostatní prameny chápat jako pomocné.

V této práci byly nejvíce používány tři typy pramenů, které budou následně detailněji popsány. Jedná se o prameny písemné, fotografické ve formě leteckých snímků krajiny, ale též snímků různého typu lokalit z jejich fungování, a hlavně prameny archeologické. Důležité jsou též prameny kartografické, ovšem dostupnost specializovaných vojenských map je menší, částečně i proto, že příslušné archivní fondy nejsou zpracovány, případně pro posledních dvacet až třicet let 20. století jsou stále tajné. Okrajově bylo využito zaznamenaných vzpomínek pamětníků.

3.1 Písemné prameny

K sledovanému období je k dispozici celá řada písemných primárních i sekundárních pramenů. Důležité primární prameny pro studium vojenských dějin jsou uloženy v archívech ozbrojených složek. Jedná se zejména o Vojenský ústřední archiv a jeho součást Vojenský historický archiv, který pečuje o archiválie vojenského charakteru (militaria) v rozmezí let 1723 – 1989. Zde můžeme nalézt například velmi důležité armádní příručky, údaje o jednotkách či jejich bojové deníky. Zejména příručky pojednávající o úpravách terénu a vojenských instalacích jsou důležitým pramenem pro správnou identifikaci jejich reliktnů v terénu. V archívu jsou též dokumenty vztahující se k událostem 2. světové války. Archiv bezpečnostních složek schraňuje archiválie komunistického ministerstva vnitra a Státní bezpečnosti, ve kterých jsou informace pro období Studené války a důležité např. při studiu problematiky „železné opony“ nebo komunistických koncentračních táborů. Neméně důležité jsou pak státní okresní archívy, kde je možno najít řadu podkladů pro sledované období v regionu, včetně informací z obecních kronik či policejních hlášení. Mnoho informací je též možno najít ve vojenských archívech zemí, jejichž armády se na našem území v minulosti

pohybovaly. Jedná se tedy zejména o Německo, USA, Rusko (Sovětský svaz) a Velkou Británii.

Sekundárním typem pramenů je celá řada vědeckých i populárně naučných publikací k různým tématům. Většina z nich je však historických či z oblasti jiných společenských věd. Přímo k archeologii konfliktu 20. století vyšlo jen několik monografií v zahraničí. O něco lepší stav je u studií publikovaných v časopisech a sbornících. Zde je ale velmi komplikovaná jejich dostupnost, protože archeologie konfliktu 20. století nemá své specializované periodikum a studie vychází v celé řadě titulů. Existuje sice titul *Journal of Conflict Archaeology*, pokrývá však celou historii. Zásadní práce je možno najít v důležitých periodících jako jsou *Antiquity*, *Current Anthropology* či *Journal of Social Archaeology*, řada dalších je ale publikována v méně známých či hůře dostupných časopisech. Udržet si tak přehled o dění v oboru je poměrně komplikované.

Mnoho zajímavých a důležitých informací je dnes možno nalézt na internetu. Jedná se hlavně o data od amatérských badatelů, která jsou jinak nedostupná. V poslední době výsledky svých prací zveřejňují na internetu též některé veřejné instituce, včetně archívů, které tímto způsobem zpřístupňují kopie dokumentů.

3.2 Obrazové prameny

Pro poznání sledovaných událostí minulého století mají velký význam obrazové prameny. Jedná se zejména o fotografie pořízené na zájmových lokalitách v době jejich fungování, filmové materiály, kresby na místech, kde focení bylo obtížné nebo zcela zakázané (např. koncentrační tábory) a letecké a družicové snímky. Zatímco první tři typy mají během výzkumu spíše pomocný charakter, poslední typ má v procesu poznání nezastupitelnou roli.

První tři typy obrazových pramenů jsou důležité pro pochopení celkové situace a vzhledu zkoumaných objektů. Jsou na nich zachyceny

věci, které se nedochovají, ať již se jedná např. o zbraně a další vybavení, které jsou s rušením místa přesouvány (obr. 1), nebo nadzemní části konstrukcí, které zanikají. Proces mizení je pak samovolný, nebo s přispěním lidské činnosti, objekty tak prochází zánikovou transformací (Neustupný 2007, 51-52).

Letecké snímky a družicová data jsou při sledování problematiky archeologie konfliktů jedním z nejdůležitějších pramenů. Vyhledávání památek minulosti pomocí kolmých a šikmých leteckých snímků a v poslední době též dat satelitních se již v archeologii etablovalo jako důležitá metoda práce. Hlavními cíli letecké archeologie je plošný průzkum krajiny s vyhledáváním dosud neznámých památek, dokumentace kulturní krajiny, využití historických leteckých snímků pro tyto dva účely a následná evidence, uložení a odborná analýza dat po jejich další využití v odborné práci a ochraně památek (Gojda 2004, 49-50). Ačkoliv primárně jsou metody letecké archeologie aplikovány při studiu starších období, mají zásadní postavení též v archeologii konfliktu 20. století. Důležité pak je, že typy objektů, které jsou subdiscipínou sledovány, byly též jedním z hlavních důvodů pořízení velké části historických leteckých snímků, protože byly pořizovány pro vojenské potřeby.

Pro území České republiky jsou důležité zejména fotografie uložené v archívu Vojenského geografického a hydrometeorologického úřadu Armády ČR v Dobrušce. Zde jsou uloženy letecké snímky území republiky pořizované vojenským letectvem již v období před 2. světovou válkou (první rozsáhlejší kolekce pochází z roku 1936), po roce 1945 se pak systematické snímkování území opakoval v pravidelných intervalech a probíhá do současnosti. V dnešní době též letecké snímkování našeho území provádí několik soukromých firem (Šmejda 2009, 69-71). Další velké množství snímků českých zemí z 20. století bude uloženo v archívech v zahraničí, zejména v USA, Velké Británii, Německu a Rusku. To má samozřejmě souvislost s průzkumnými a špionážními lety nad naším územím v době 2. světové a následné Studené války. Ovšem

první průzkumné lety prováděla již německá Luftwaffe na konci 30. let v souvislosti s přípravou útoku na Československo. Zejména fotografie z let 1938-1945 budou důležitým zdrojem informací pro období, kdy vlastní snímkování krajiny nemohlo probíhat, a zároveň nejsou zachovány všechny archivní prameny (obr. 2). Problém je, že tyto fondy v zahraničí zatím nejsou zcela zpracovány, respektive při výběru souborů k další práci není území České republiky prioritou. Pravděpodobně nejdále v této činnosti je The Aerial Reconnaissance Archives (TARA) ve Velké Británii a National Archives and Records Administration (NARA) z USA. Oba vlastní několik miliónů snímků území nejen Evropy pořizovaných vlastními průzkumnými a špionážními letadly ve 20. století, ale zároveň i fotografie německé Luftwaffe ukořistěné na konci války. Americký archív disponuje též daty z prvních špionážních satelitů. Ovšem i zde není naše území zpracováno, je možno si ale příslušné snímky nechat vyhledat, což je však finančně náročné (Šmejda 2009, 71-72).

Historické snímky jsou široce využívány při výzkumu bojišť 1. světové války, kde se používají k rekonstrukci zákopových systémů, které často nejsou zachyceny v jiných typech pramenů (hlavně mapy). Často jsou tato zjištění ověřována odkryvem (Stichelbaut 2009, 185-202; De Meyer 2009, 203-219). Stále více jsou též využívány při studiu 2. světové války, např. při výzkumu zajateckých táborů na území Velké Británie, ke kterým se dochovalo jen málo záznamů (Brockman – Barton 2009, 221-240), německých koncentračních táborů (Uziel 2010, 267-279) nebo fortifikací (Newsome 2009, 241-258). Letecké snímky jsou též důležitým pramenem pro poznání problematiky Studené války (Fowler 2008, 714-731; 2010, 287-293).

Dobře využitelné jsou ale i současné mapové aplikace běžně dostupné na internetu. Pro archeologii obecně je velmi důležitý odkaz kontaminace.cenia.cz, kde se nachází ortofotomapa celé republiky poskládaná ze snímků pořizovaných většinou v 50. a 60. letech, tedy v době před velkým rozvojem výstavby. Pro archeologii konfliktů 20. století má však několik zásadních limitů, hlavním je pak doba snímkování.

Pro období 2. světové války to totiž znamená, že většina původních vojenských instalací již zmizela, kdežto objekty spojitelné se Studenou válkou ještě často neexistovaly. Ovšem i využití současných leteckých snímků přináší při identifikaci neznámých lokalit nové poznatky. Jeden z nejzajímavějších se udál v roce 2010 na Jindřichohradecku. Zde se kombinací výpovědí očitých svědků s analýzou leteckých snímků podařilo u obce Otín určit místo dopadu německého letounu FW 190, který zde byl sestřelen v roce 1944. Správnost závěrů následně potvrdil odkryv určeného místa a vyzvednutí trosk letounu (Šašek 2011, 158-160).

3.3 Archeologické prameny

Definice archeologického pramene je komplikovaná, obzvláště nyní, kdy se výzkum již začíná zaměřovat i na období nedávno minulé či přímo současnost. Předmětem zájmu archeologů je poznání minulého lidského světa, prostředkem jsou pak artefakty, tedy předměty, které prošly zánikovou transformací a neplní svůj původní účel (Neustupný 2007, 23-27). Dle mého názoru tuto definici archeologie konfliktu 20. století zcela splňuje, protože studované období, ač nedávno minulé, již není možno sledovat v čase a ačkoliv cíl poznání je stejný jako např. u historie moderní doby, díky odlišnosti pramenů, budou i výsledky jiné (Neustupný 2007, 27).

Artefakty dále rozdělujeme podle různých dalších faktorů. Pro potřeby této práce je důležité rozdělení na artefakty movité a nemovité, u kterých pak můžeme sledovat formální, prostorové, praktické, arbitrání a expresivní vlastnosti (Neustupný 2007, 27-29; 2010, 66-71). Movitými artefakty pak rozumíme vlastně věci denní potřeby, jako jsou nástroje, zbraně či oblečení, nemovitými pak například pevnosti, domy, stavby na letištích a v kasárnách. Tyto pak tvoří shluky (Neustupný 2010, 69), v případě archeologie konfliktu se jedná například o již zmíněné letiště, kasárny, linie opevnění, koncentrační tábory či základny protiletadlové obrany. Důležité je také pochopení, že artefakty 20. století jsou mnohem složitější než ty v pravěku či středověku, ale v základu stejné. Například

typickou zbraní uvedených období je meč. V pravěku se většinou jedná o artefakt jednoduchý, odlitý v celku z jednoho kovu. Později je meč artefaktem kombinovaným, kdy kovová čepel je doplněna rukojetí např. z organického materiálu. Typickou zbraní minulého století je letadlo nebo tank. Také tento artefakt je kombinovaný, postavený z několika dílů, které samostatně nemají, nebo jen omezené, využití (Neustupný 2010, 62).

Pro archeologii konfliktu mají v současné době největší význam prameny nemovité. Hlavním důvodem je, že pozůstatky zájmových objektů v krajině jsou velmi ohrožené zničením. Tyto typy staveb a reliktnů totiž nejsou obecně chápány jako památka a jsou tak velmi ohroženy současnou lidskou činností, zejména zemědělstvím, lesnictvím a výstavbou. Navíc objekty v krajině nejsou předmět poznání minulosti pro historiky či kulturní antropology, takže je nezkoumají. Tento druh artefaktu v sobě nese řadu informací, z nichž nejdůležitější jsou v současné době vlastnosti prostorové. Tedy jejich vztah jak k artefaktům stejného typu (např. objekty opevnění), tak k dalším typům artefaktů v okolí (např. umístění linie opevnění vůči obcím, cestám atd.). Důležité je též sledování vlastností formálních, tedy vlastního vzhledu artefaktu a průběhu transformací (Neustupný 2010, 67-69).

Protože archeologie konfliktu 20. století stojí teprve na začátku poznání, má nedostatek dat pro jejich další zpracování. Studium nemovitých artefaktů je tak zřejmě nejrychlejší cestou, jak tato základní data získat. K jejich průzkumu je totiž možno využít metod nedestruktivní archeologie, které jsou poměrně nenáročné a výsledky mohou být relativně rychle dostupné. Jedná se zejména o povrchový výzkum reliéfních tvarů, doplněný o průzkum detektory kovů, případně povrchový sběr. Vybrané lokality mohou být následně prozkoumány za využití geofyzikálních metod. Tento postup nejenže umožní vybudování pramenné základny, zároveň může být přínosný k volbě lokalit vhodných k výzkumu odkryvem.

Případné nemovité artefakty získané odkryvem pak mohou nést informace o životě v minulosti, které také jinak nemůžeme získat. Např. ve vraku letounu, ve kterém zahynula osádka, se často nacházejí osobní věci. Můžeme tak sledovat, co si letci s sebou brali do boje a porovnávat různé národnosti. Stejnou otázku můžeme sledovat např. při výzkumu hromadných hrobů obětí pochodů smrti. Také u nemovitých artefaktů můžeme sledovat vlastnosti popsané výše. Podle zkušeností získaných během výzkumů popsaných v dalších kapitolách, je také velmi častý nález artefaktů z organických druhů materiálů, které se při výzkumu jiných období moc nevyskytují. Je potřeba se předem na tuto eventualitu přichystat a mít připravené odpovídající zázemí pro konzervaci a zpracování těchto druhů materiálů.

4 ARCHEOLOGIE KONFLIKTŮ 20. STOLETÍ

4.1 Definice oboru a historie bádání

Archeologie konfliktu (archaeology of conflict) je označení pro disciplínu, která se zabývá pozůstatky politických, vojenských a civilních střetů v minulosti a je jedno, zda se jedná o římský pochodový tábor, vesnici vypálenou např. v průběhu husitských válek nebo pevnost na Maginotově linii méně než sto let starou. V poslední době je ale tento termín spíše chápán ve spojitosti s výzkumem lokalit z 20. století. Pro toto období se pak někdy užívá přímo termínu archeologie vojenství (military archaeology) s cíleným zaměřením na vojenské konstrukce typu pevnosti, radarové stanice, letiště, zajatecké tábory atd. nebo archeologie boje (combat archaeology) s výzkumem bojišť a oblastí nejen bojových střetů (např. Berlínská zeď). Žádný z termínů se však nevylučuje, spíše se doplňují (Morris 2003, 2-3; Schofield 2003, 4-7; 2005, 13-17).

Válčení ve 20. století prošlo radikální proměnou. Ta začala již během 1. světové války, kdy se objevily nové druhy zbraní, jako byla letadla, ponorky, obrněné automobily a tanky či automatické palné a chemické zbraně. Velkým vývojem prošla též logistická podpora, v dopravě už byla k dispozici hustá železniční síť, nákladní automobily,

pro spojení bylo možno využít telegrafů a radiostanic. Vedení bojových operací se tak velmi zrychlilo. Zatímco ještě během Búrských válek na přelomu století byly pro vedení bojových operací charakteristické dlouhé přesuny a obléhání s pomalou výměnou informací, v prvním světovém konfliktu už byly jednotky přesouvány poměrně rychle a výměna informací se zkrátila na hodiny, maximálně dny.

Proměnou prošlo též zázemí a pojem civilista, tedy osoba, která se přímo nepodílí na bojích. Války 20. století jsou totální, což znamená, že nějakým způsobem se na nich podílí všichni občané zapojené země. Dělníci vyrábí v továrnách výzbroj a výstroj, zemědělci produkují potraviny, námořníci převáží zásoby, sdělovací prostředky vysílají propagandu, vědci se podílí na výzkumu pro armádu atd. Civilní cíle, jako jsou města s obytnou zástavbou, se stávají legitimními terči nepřátelských útoků. Již v průběhu let 1914-1918 byla města bombardována, částečně i kvůli narušení nepřátelské morálky.

Konflikty 20. století jsou také rychlé, během německého tažení let 1939-1940 se hroutily napadené státy v řádu týdnů, maximálně měsíců. Bojové akce probíhají za asistence mechanizovaných jednotek a letectva na velkém prostoru. Výměna informací, včetně prezentace úspěchů, probíhá také rychle, konflikty probíhající na konci století už byly přenášeny takřka on-line v reálném čase. Součástí těchto střetů jsou také válečné zločiny a zločiny proti lidskosti, včetně genocidy. Všechny tyto faktory nejenže ovlivňují smýšlení lidí o těchto událostech, ale též zanechávají mnoho památek a stop v krajině (Schofield 2005, 17-28; Schofield 2009, 1-13).

Minulé konflikty jsou široce zkoumány společenskými vědami, které se však většinou věnují „velké historii“, tedy studiu přelomových událostí jako jsou bitvy, politické a vojenské konference, proběhlé zločiny či fungování ekonomiky ve válečném stavu. Život prostých civilistů a vojáků stojí mimo jejich zájem, studium dochovaných relikvií těchto událostí v krajině je pak až na výjimky (nap. koncentrační tábory) zcela opomíjen.

A právě zde je role archeologie zcela nezastupitelná (Burström a kol. 2009, 297-299).

Archeologie se zabývá artefakty, tedy objekty prošlými zánikovou transformací a neplnící již svůj původní účel (Neustupný 2010, 38). Z toho plyne, že studovat relikty konfliktů minulého století můžeme za pomoci zcela běžných a tradičních archeologických metod. Ovšem cílem studia nebude, oproti tradiční archeologii např. pravěku nebo středověku, pochopit jak se „žilo v minulosti“, odhalení všeobecných struktur celé epochy, protože nejenže ty jsou zaznamenány v různých typech pramenů, ale žije ještě řada lidí, kteří si je pamatují, respektive je stále žijí. Nebudeme se tedy snažit pochopit, např. jak žil voják 20. století a jakou používal výstroj a výzbroj, ale jak žil voják v zákopu 1. světové války nebo v obloženém Stalingradu přelomu let 1942-1943 a jakou výstroj a výzbroj používal právě zde. Zjednodušeně řečeno, zatímco např. archeologickým studiem pravěku jsme zjistili, jaké artefakty tehdy člověk vyráběl a používal, čím se živil, jak a v čem bydlel, hledáme tedy pravidelnosti - struktury, tak v minulém století tyto struktury známe a zjišťujeme, jak se projevují na artefaktech, a pátráme po nepravidelnostech.

Tak jako v archeologii jakéhokoliv jiného období i na začátku zájmu o památky konfliktů 20. století stáli amatéři. Počátky těchto aktivit můžeme vysledovat ve Velké Británii, kde již od 60. let tito mapovali a zkoumali pozůstatky letecké války let 1939-45, ke kterým se brzy přidávaly další druhy památek zejména z období 2. světové války, jako byly pevnosti, letiště, přístavy či vraky lodí. Nadšenci si také některé lokality pořizovali do vlastní péče a měnili je v soukromá muzea a skanzeny. Zhruba o desetiletí později se podobné aktivity začaly objevovat i v USA, Francii, Německu či Finsku. Ovšem zásadnější zapojení oficiálních institucí do studia této problematiky se objevuje až v posledním desetiletí 20. století. Svou roli zde nepochybně hrál konec Studené války a tím i opuštění mnoha vojenských zařízení. Ve stejné době začíná intenzivní amatérský výzkum této problematiky ve východní

části Evropy, protože komunistický režim tento typ aktivit moc nepodporoval.

V současné době je problematika archeologie konfliktu celosvětově sledována stále více. Největší pozornost je sice stále zatím věnována, dalo by se říci, „atraktivním“ památkám, jako jsou místa s relikty havarovaných letadel a lodí, bunkry a bojiště obecně či místa spojená s holocaustem. Na nejvyšší úrovni je ale dnes výzkum období 1. světové války, který je již tak komplexní a složitý, dokonce již vznikla specializovaná archeologická pracoviště, že toto téma si zaslouží vlastní, samostatné zpracování a nebude zde dále diskutováno. Částečně také protože u nás k archeologickému studiu této epochy zatím nedošlo.

Historie bádání u hlavních typů zkoumaných památek je popsána v příslušných kapitolách, v zahraničí však došlo ke studiu několika dalších konfliktních areálů, které je potřeba zmínit. Prvním je District Six v jihoafrickém Kapském městě. Na základě segregačních zákonů bylo rozhodnuto, že tato městská část bude obývána jen bělochy a od roku 1968 začala vysídlování všech ostatních obyvatel. Celkem se do roku 1982 jednalo o více jak 60 tisíc lidí. Zdejší stavby, včetně obytných domů, škol, kostelů či mešit, byly zbourány a na jejich místě mělo vyrůst nové, moderní sídliště. Vláda však na toto neměla dostatek prostředků a výstavba probíhala velmi pomalu. Po pádu apartheidu v roce 1994 rozhodla nová vláda, že pozemky budou vráceny svým původním vlastníkům a že District Six se stane vzorovým místem multietnického soužití. Protože se ale lidé neměli kam vrátit, začalo se na počátku 21. století opět s výstavbou domů, přednostně určených pro nejstarší z odsunutých obyvatel. Tato oblast je tak ukázkovým příkladem toho, jak politická rozhodnutí ovlivňují život lidí na dlouhá desetiletí i jak mění ráz krajiny. Od roku 1989 v Districtu Six funguje muzeum, které mapuje rasovou nesnášenlivost, život lidí v tomto prostoru, zmizelé stavby i jejich dochované relikty (Schofield 2005, 161-166).

Druhým je výzkum britské Domácí fronty z let 1914-1918. Protože bojové operace se v té době dotkly Britských ostrovů jen okrajově, je tento model použitelný i pro naše území, které bylo v době 1. světové války průmyslovým zázemím Rakouska-Uherska. Badatelsky tak byla sledována pobřežní obrana, válečná výroba a vojenský výcvik a další věci s nimi spojené. Ke studiu byly využity nejen různé archivní materiály, ale též terénní výzkum pozůstatků tohoto období s cílem zjistit, jak moc byla britská krajina válkou ovlivněna a kolik reliktní té doby se dodnes zachovalo (Schofield 2009, 127-137).

V poslední době se archeologie konfliktu velmi dobře etabluje ve Španělsku. Nejen že dochází ke studiu vlivu španělské koloniální politiky v Africe, ale od roku 2009 probíhá výzkum památek z období občanské války a následné fašistické diktatury pod patronací španělské obdoby národního památkového ústavu. Došlo tak např. k výzkumu bojiště z roku 1936 v Madridu, přesněji jedné dochované soustavy zákopů. Zde byla nalezena široká škála artefaktů podobná nálezům z lokalit 1. světové války. Zajímavý pak byl velký počet různých typů zbraní a pozůstatků výstroje, odkazující na různorodé vybavení členů mezinárodních brigád, které zde bojovaly. U jednoho ze zkoumaných postavení byla také nalezena řada kulek z kulometu, které sem byly vypáleny útočícími povstalci. Došlo též k výzkumu několika koncentračních táborů, kterých po válce vzniklo přes 100. Dlouhodobě je také věnována pozornost hromadným hrobům obětí čistek obou bojujících stran (González-Ruibal 2008, 247-263; 2012, 456-473).

U nás se profesionální badatelský zájem o problematiku archeologie konfliktu minulého století objevuje až v několika posledních letech a to hlavně na Katedře archeologie FF ZČU v Plzni. Kromě výzkumů popsaných dále v této práci je potřeba zmínit několik dalších projektů. Jedná se zejména o výzkum osídlení zaniklého po roce 1945. Dlouhodobě dochází k výzkumu jak zaniklých vesnic (Vařeka – Balý – Funk – Galusová 2008; Funk 2010), tak výrobních zařízení, obzvláště těch poháněných vodou (Galusová 2010) v okrese Tachov. Na jejich

současném stavu mají konflikty minulého století zásadní podíl, takže tato problematika do konceptu archeologie konfliktu 20. století patří. Stejně jako exkavace trampské osady Alberta u Stříbra z roku 2010, protože tramping byl určitou formou odporu proti tehdejšímu komunistickému režimu¹. Jedná se však stále o ojedinělé případy a chybí u nás dlouhodobější projekt výzkumu této problematiky, který by byl podobný tomu španělskému.

4.2 Významní představitelé

Ve světě se již etablovala řada archeologů zabývajících se zkoumáním období nedávno minulých a vycházejících z myšlenek archeologie historické, industriální nebo současnosti (contemporary archaeology). K jejich nejvýznamnějším představitelům patří profesorové **Marilyn Palmer** a **William Rathje**, dále např. **Victor Buchli**, **Paul Graves-Brown** či **James Symonds**, kteří publikovali významné práce o výzkumech dob nedávno minulých. U nás patří k průkopníkům studia mladších období zejména **Václav Matoušek**. Nikdo z nich se ovšem nezaměřuje výhradně na studium problematiky archeologie konfliktu, ač se jí řada z nich při své práci dotkla.

Hlavním představitelům archeologie konfliktu ve světě je **John Schofield**, PhD. (nar. 1962) nyní působící na univerzitě v Yorku. John Schofield získal svůj doktorský titul za práci zaměřenou na archeologii pravěku na Southampton University. Od roku 1989 pracoval u organizace English Heritage, podílel se zejména na programu mapování a ochrany památek (Monuments Protection Programme). Od roku 2001 stál v čele oddělení, které se zabývalo ochranou vojenských památek pocházejících zejména z období 2. světové a Studené války. V této době také roste jeho zájem o problematiku archeologie konfliktu a ochranu tohoto typu památek a krajiny, v roce 2002 se stává spolueditorem sborníku *Matériel Culture: The archaeology of twentieth century conflict*, který jako jeden

¹ <http://www.khv.zcu.cz/studium/podklady-ihistud/ASN4/Alberta.pdf> [6. 7. 2012]

z prvních sleduje tuto problematiku globálně. V roce 2005 vychází jeho kniha *Combat Archaeology - material culture and modern conflict*, shrnující dosavadní poznatky k tématu. Dr. Schofield přednáší toto téma na různých konferencích a univerzitách ve světě a jeho práce se stává základem dalšího bádání. Následně přednáší krajinou archeologii a ochranu památek na universitě v Bristolu. V roce 2010 odchází z English Heritage a stává se zástupcem vedoucího katedry archeologie na univerzitě v Yorku, v magisterském studijním programu zde přednáší ochranu kulturního dědictví a je ředitelem centra s tímto zaměřením. Zároveň je hostujícím docentem na univerzitě v Turku ve Finsku.

V poslední době se John Schofield věnuje výzkumu období nedávno minulých (supermodernita) pomocí archeologických metod. K tomu patří výzkum graffiti na zdech sovětských kasáren v bývalém NDR opuštěných počátkem 90. let, opuštěných barů, hudebních klubů a veřejných domů na ulici Strait Street ve městě Valletta na Maltě nebo naposled byt slavné skupiny Sex Pistols se zachovanými malbami na zdech v Londýně. V těchto aktivitách podporuje také své studenty, k jejich neznámějším akcím patří výzkum dodávky katedry archeologie univerzity v Bristolu nebo výzkum bezdomovců².

Dalším významným představitelem oboru je **Alfredo González-Ruibal**, PhD., který stejně jako John Schofield získal svůj doktorský titul v archeologii pravěku na univerzitě v Madridu. V letech 2006-2009 na této univerzitě působil na katedře prehistorie. Od roku 2009 působí v oddělení ochrany památek ve španělské obdobě české akademie věd (Consejo Superior de Investigaciones Científicas – CSIC). Zde je koordinátorem archeologického projektu zaměřeného na občanskou válku a následné období Frankova diktátorského režimu. Dále se zajímá o problematiku

² <http://www.york.ac.uk/archaeology/staff/academic-staff/john-schofield/>,
<http://www.bris.ac.uk/archanth/staff/schofield/>[27. 6. 2012]

evropského kolonialismu, globalizace a moderní migrace. Na tato témata publikoval řadu článků³.

V poslední době se pak objevují práce mladých vědců, kteří se studiem problematiky teprve začínají. Zde je potřeba zmínit zejména **Adriana Myerse** z univerzity ve Stanfordu, který se zabývá „archeologií věznění“ 20. století, prováděl několik výzkumů na zajateckých táborech německých vojáků v Kanadě a USA, a **Annu McWilliams** ze Švédska, která se zabývá výzkumem „železné opony“.

5 FORTIFIKACE 20. STOLETÍ

5.1 Historie bádání

Výzkum fortifikací 20. století je po zkoumání havarovaných letounů z období 2. světové války druhou nejdéle a nejintenzivněji zkoumanou problematikou archeologie konfliktů. Stejně jako v případě aeroarcheologie byl tento typ památek nejprve zkoumán amatérskými badateli. Zlom nastal i v tomto případě ve Velké Británii. Zde v roce 1985 vyšla kniha „Pillboxes“ - A Study of UK Defences 1940 známého publicisty a novináře Henryho Willse. Ten byl v roce 1968 poslán zdokumentovat odstraňování jednoho z bunkrů postavených roku 1940 v reakci na ohrožení britských ostrovů německou invazí. Během shánění podkladů zjistil, že k výstavbě protiinvazních fortifikací existuje jen málo původní dokumentace a že bez evidence objektů mohou tyto pozůstatky národních dějin zcela zmizet. Začal tedy s mapováním, brzy se k němu připojilo mnoho dobrovolníků a společně zaznamenali přes 5000 objektů. Jejich práce vyvrcholily vydáním zmíněné knihy. V reakci na jejich aktivity byly také první lokality zapsány na seznam kulturního dědictví a začalo se s jejich ochranou. Jejich práce a postupy ale nebyly systematické (Schofield 2003, 4⁴).

³ <http://humanitieslab.stanford.edu/34/1490>, <http://csic.academia.edu/AlfredoGonzálezRuibal> [27.6.2012]

⁴ [http://en.wikipedia.org/wiki/Henry_Wills_\(writer\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Henry_Wills_(writer)) [15.6.2012]

Po vydání Willsovy knihy se o problematiku vojenských, zejména druhoválečných, památek začali zajímat i profesionální badatelé a instituce. V roce 1994 zahájila organizace English Heritage projekt Twentieth century fortifications in England, který za podpory archivních pramenů sloužil k vytvoření typologie hlavních objektů obrany a jejich následného dohledání v terénu. O rok později začal projekt Defence of Britain Project zaštitěný organizací Council for British Archaeology. Jeho cílem bylo za pomoci dobrovolníků zmapovat pozůstatky protiinvazních postavení z roku 1940 (Schofield 2003, 4; Foot 2003, 8-9). Týmy obou projektů spolu začaly brzy spolupracovat a dostalo se jim podpory od dalších institucí. Nalezené lokality byly zapisovány do nejvýznamnějších seznamů památek jako je Sites and Monuments Records nebo National Monument Record. Navíc pracovníci z jiných projektů památkové ochrany byli školeni v rozpoznávání tohoto druhu památek, členové týmu prováděli přednášky ve školách, na univerzitě v Oxfordu od roku 2000 běžel kurz dokumentace vojenských památek otevřený všem zájemcům z řad odborné i laické veřejnosti. V roce 1995 byla také poprvé vydána příručka shrnující všechny vhodné prameny, metody dokumentace, typy konstrukcí a lokalit zkoumané v rámci archeologie vojenských památek (Lowry 2002). Vznikla také celá řada vzdělávacích a populárních dokumentů přibližujících tyto aktivity (Schofield 2003, 6-7; Foot 2003, 9-11).

Oba projekty také skončily v podobné době. První v roce 2000, druhý v roce 2002, ale hned na něj navázal dvouletý projekt Defence Areas Project. Během výzkumných aktivit tohoto druhého projektu bylo s pomocí více jak šesti stovek dobrovolníků zaznamenáno přes dvacet tisíc vojenských lokalit (obr. 3), z nich kolem sedmi tisíc tvořily betonové pevnůstky a postavení pro těžké zbraně a dva tisíce překážky na cestách, které měly komplikovat pohyb zejména tankům⁵. Dnes jsou tyto památky chráněny, využívány v rozvoji turistického ruchu a k výuce, kdy přednášky probíhají přímo na vybraných lokalitách. Projekty se zároveň staly

⁵ <http://www.britarch.ac.uk/cba/projects/dob>, <http://old.britarch.ac.uk/projects/dob/map.html>
[12.6.2012]

inspirací pro výzkum jiných druhů opomíjených památek ve Velké Británii, jako byly válečné zajatecké tábory nebo reliktů Studené války (Schofield 2003, 6-7; Foot 2003, 9-11).

Ve stejné době se začalo s výzkumem 1. světové války v severní Francii a Belgii. Ačkoliv zdejší frontu tvořily linie zákopů a dalších typů polních fortifikací, je na výzkum tohoto systému nahlíženo jako na výzkum bojišť a ne jako na výzkum klasických opevnění. Proto se o výzkumu tohoto období zmíním jen krátce, protože celá tato tematika je velmi složitá a zasloužila by si vlastní samostatné zpracování. Výzkum bojišť 1. světové války byl vyvolán potřebou záchranných výzkumů během rozvoje infrastruktury a zástavby. Přelomem v těchto aktivitách byl výzkum při výstavbě nové dálnice A19 mezi belgickými městy Ypry a Kortrijk, která procházela přímo bývalým bojištěm, probíhající v letech 2002-2004. Při něm bylo nalezeno velké množství artefaktů, rekonstruováno několik linií zákopů neznámých z jiných pramenů a také objeveno a následně pohřbeno množství těl padlých vojáků (De Meyer 2009, 208-218). Velký počet památek tohoto období nakonec přiměl belgickou vládu založit v roce 2003 speciální oddělení archeologie 1. sv. války při institutu archeologické památkové péče. Aktivity na tomto poli stále sílí a výzkumů se neúčastní jen místní odborníci, ale též badatelé z Velké Británie, Kanady, Austrálie či USA⁶.

Ve stejné oblasti dochází však i k výzkumu opevnění z 2. světové války. Na pobřeží Atlantiku od francouzské Normandie po Norsko se nacházejí reliktů Hitlerova Atlantického valu, soustavy stálých i polních opevnění, které měly pomoci odrazit případnou invazi ze západu. Impuls k jejich výzkumu a inspirací pro podobné aktivity i jinde v zahraničí byla kniha francouzského kulturního teoretika a urbanisty Paula Virilia *Bunker Archaeology* z roku 1994. Paul Virilio sledoval problematiku německých opevnění na francouzském území ze širokého hlediska, nejen jako technickou památku své doby, unikátní příklad monolitické architektury

⁶ <http://www.a-w-a.be/eng/news.html>, <http://www.antiquity.ac.uk/projgall/saunders/> [1. 7. 2012]

(Virilio 1994, 37-38), ale také jako symbol stále vyvolávající negativní reakce místních obyvatel. Dále upozornil na různé druhy pramenů využitelných při studiu Atlantického valu, vytvořil typologii objektů a pořídil fotografickou dokumentaci vybraných bunkrů. A hlavně zdůraznil potřebu ochrany této lokality pro další generace (Virilo 1994).

Výzkum na Atlantickém valu provedl na počátku 21. století např. americký univerzitní tým. Předmětem jejich zájmu se stalo slavné opevnění na útesu Pointe du Hoc. To bylo během vylodění 6. června 1944 dobito útokem americké jednotky Ranger, čímž se zamezilo ostřelování vylodňovacích pláží. Američtí vojáci nejdříve museli vyšplhat na 30 metrů vysoké útesy, následně dobýt šestici bunkrů a další zbraně umístěné v jejich okolí. Díky momentu překvapení se jim to podařilo, čímž výrazně přispěli k úspěchu vylodění⁷. Lokalita je již od roku 1955 historickou památkou, od roku 1979 se o její údržbu starají sami Američané. Ovšem nikdy nedošlo k řádné dokumentaci objektů, které jsou navíc v poslední době ohroženy erozí. Výzkumný tým se o toto pokusil kombinací moderních nedestruktivních metod, jako byla analýza historických leteckých snímků a písemných pramenů, geofyzikální měření a povrchový průzkum. Byl vytvořen 2D i 3D model hlavního, velitelského bunkru a plán německých zákopů. Všechny tyto informace měly pomoci s ochranou památky a pochopením její role v obraně Atlantického valu v době vylodění (Burt a kol. 2009, 383-397).

V roce 2007 také došlo patrně k prvnímu terénnímu výzkumu polního opevnění, které se podílelo na zastavení poslední německé ofenzívy na západě. Ta proběhla v prosinci 1944 a lednu 1945 a u nás je známá jako bitva v Ardenách. Cílem aktivit se stala zalesněná oblast západně od belgického města St. Vith, kudy vedl jeden z hlavních směrů německého útoku. Díky tomu, že oblast je stále zalesněná, zde bylo identifikováno 116 jasně viditelných objektů polního opevnění, které byly na základě archivních pramenů identifikovány jako okopy pro střelce z pušek,

⁷ http://en.wikipedia.org/wiki/Point_du_Hoc [28. 6. 2012]

kulometů, minometů a pro protitanková i protiletadlová děla. Celá lokalita je příkladem rychle budované obrany proti překvapivému útoku vycházející z armádních manuálů. Výzkum také prokázal ohrožení tohoto typu lokalit v Ardenách, protože na jiném, nezkoumaném úseku poblíž, došlo k poškození objektů těžbou dřeva (Passmore – Harrison 2008, 87-107).

K poměrně rozsáhlým výzkumům pozůstatků pevnostních systémů dochází v poslední době ve Finsku. Jedná se zejména o relikty fortifikačních linií, které vznikly před vypuknutím 2. sovětské války na finsko-sovětské hranici. Výstavba pásu betonových pevností začala již na počátku 20. let. 20. století kolem Viipuri (dnes Vyborg v Rusku), do vypuknutí války se Sovětským svazem v listopadu 1939 již pokrývala skoro celý prostor společné hranice v několika liniích. K těm nedůležitějším patřila tzv. Mannerheimova linie jdoucí napříč Karelskou šíjí a po prohrané Zimní válce budovaná Salpalinja sahající od finského zálivu až po Severní ledový oceán (Kauppi 2002, 49-52⁸).

Salpalinja je dnes největší finskou nemovitou památkou, pokrývá celou, 1200 km dlouhou hranici s Ruskem. Bylo na ní vybudováno 728 betonových bunkrů a přes 3000 dřevozemních objektů, které doplňovalo šest linií protitankových překážek a stovky kilometrů zákopů a překážek z ostnatého drátu. Linie do skutečného boje ale nikdy nezasáhla. Sovětský postup byl totiž zastaven na Karelské šíji, materiální a lidská převaha Rudé armády však donutila Finy podepsat v roce 1944 příměří. Část linie se pak ocitla na ruském území, noví majitelé následně použili získané objekty po svém, jako sklady brambor (Kauppi 2002, 50-54).

Ochrana a výzkum tohoto typu památek začal v 70. letech 20. století v okolí Helsinek, větší rozvoj ale přišel až o dvacet let později s rozpadem Sovětského svazu a následným pokusem o vyrovnání se s minulostí. Zachované části linií se začaly měnit v soukromá muzea a

⁸ http://en.wikipedia.org/wiki/Salpa_Line, http://en.wikipedia.org/wiki/Mannerheim_Line [12.6.2012]

skanzeny. Aktivita ale trochu omezoval fakt, že část objektů stále využívala finská armáda. Badatelské práce se tak soustředily na nejsevernější část linie Salpalinja, aktivity však narážely na drsné podnebí, ale též nepochopení ze strany některé části politického spektra i veřejnosti. V okolí těchto linií bylo též odkryto několik hromadných hrobů sovětských vojáků, kteří padli při pokusech o jejich obsazení. Dnes však tento typ tvoří důležitou součást finské identity a Salpalinja je počítána mezi národní kulturní památky (Kauppi 2002, 54-57).

Výzkum fortifikací má také poměrně dlouho tradici u nás, byť se jedná převážně o aktivity amatérské. Symbolem obrany Československa proti německé agresivní politice 30. let 20. století je linie těžkého a lehkého opevnění budovaná na hranicích republiky v letech 1936-1938. Ačkoliv v době komunistické diktatury nebylo získávání informací o této problematice jednoduché, navíc pevnosti stále patřily armádě, byly provedeny první dokumentační práce. Ty naplno propukly po roce 1989. Od té doby vyšly desítky publikací popisující jednotlivé objekty, celé pevnostní linie, jejich výzbroj a výstroj. Již od roku 1990 vychází edice Pevnosti, mapující nejen linie stálého opevnění u nás, ale též významné fortifikace 19. a 20. století ve světě. Od roku 1999 funguje internetová databáze www.ropiky.net shromažďující všechny dostupné informace o jednotlivých bunkrech, včetně přesného polohopisného zaměření. V pozadí zájmu těchto badatelů ale je polní opevnění z té doby, které se v určitých podmínkách může zachovat do dnešních dnů a které stálé pevnosti doplňovalo (Sviták 2007, 198-217). Řada pevností je dnes v soukromém vlastnictví a je rekonstruována do podoby co nejvíce odpovídající původnímu stavu z roku 1938.

V několika posledních letech též došlo k dokumentaci atypického pevnostního systému na našem území. Jedná se o objekty na území cvičiště SS Benešov, kde se do dnešních dnů dochovalo kolem třiceti betonových bunkrů sloužících k pozorování výsledků probíhajících cvičení (Kos 2011).

Archeologický výzkum fortifikací 20. století tak zatím není, kromě studia 1. světové války, moc rozšířen. Proběhlé akce však jasně ukazují, že výzkum těchto památek v terénu může přinést mnoho nových informací k pochopení jejich účelu i fungování. V následující kapitole je popsán vlastní pokus o studium této problematiky.

5.2 Archeologický výzkum linie polního opevnění z 30. let 20. století u městečka Úterý

5.2.1 Historické pozadí

Po nástupu nacistů k moci v Německu v roce 1933 bylo zřejmé, že Československo se stane jedním z cílů jejich expanzivní politiky. Začalo proto s posilováním armády a jedním ze základních prvků obran mělo být vybudování linie stálého těžkého a lehkého opevnění. Na vznik této koncepce mělo vliv setkání špiček čs. armády s francouzskými protějšky v červnu 1934. Francouzi požadovali, aby v případě vypuknutí války s Německem bojovala čs. armáda co nejdéle na svém území, vázala část nepřátelských sil a umožnila provedení francouzské mobilizace. Jako prostředek k dosažení tohoto cíle pak bylo označeno též vybudování linie stálého opevnění, Francouzi v této záležitosti přislíbili technickou pomoc s realizací. Kroky k zajištění výstavby tak čs. armáda začala podnikat již v roce 1934, pro další vývoj bylo však důležité ustavení Rady pro opevňování (RO) a Ředitelství opevňovacích prací (ŘOP) 20. března 1935. Oba orgány zodpovídaly za celý proces budování pevnostní linie. První opevňovací plán byl schválen 12. prosince 1935 a počítal s výstavbou několika úseků těžkého opevnění. V letech 1936 a 1937 byly přijaty další dva plány, které již počítaly s výstavbou dvou linií objektů lehkého opevnění doplněných na nejhroženějších místech objekty těžkého opevnění. Kompletní linie pak měla pokrývat celou hranici republiky a cena výstavby se odhadovala na více jak 10 miliard korun. První oblastí, kde se začalo s výstavbou objektů, byla východní část Orlických hor, následovaná Podkrušnohořím a západočeským pohraničím (Straka 2007, 70-77; Svoboda – Lakosil – Čermák 2011, 12-13).

Zatímco linie těžkého opevnění byly složitým komplexem staveb různého typu doplněného sítí polních fortifikací, linie lehkého opevnění byla proti tomu vlastně jednoduchou řadou unifikovaných pevností dvou hlavních typů modifikovaných pro užití v různém přírodním prostředí. Jako první byly stavěny objekty LO vz. 36, existující v pěti typech značených písmeny A-E a pravděpodobně vycházejících z domácích zkušeností s opevňováním. Jednalo se o jednoduchý betonový objekt s jednou střeleckou místností a vybavený jednou až třemi střílnami pro kulomety, které mohly vést přímou palbu do předpolí. Objekty byly doplněny zemními pracemi, které chránily přístup 2-8. členných posádek a poskytovaly též dodatečné maskování (obr. 4 a 5). Všechny objekty měly totiž být též natřeny kamuflážními barvami. Výstavba těchto objektů skončila již v zimě 1936/1937, i přesto bylo během několika měsíců vybudováno 858 pevností (Straka 2007, 78-79; Svoboda – Lakosil – Čermák 2011, 15-25).

Počátkem června 1937 byla totiž zahájena výstavba zdokonalených pevností LO vz. 37. U předchozího typu bylo totiž kritizováno velké ohrožení střílen a celého objektu nepřátelskou přímou palbou. Jeden zásah tak mohl z boje vyřadit celou pevnost. Vývoj nového typu začal na ŘOP koncem roku 1936 a v květnu následujícího roku byl LO vz. 37 schválen do stavby. Pevnost opět existoval v pěti základních typech A-E s širokou variantou subtypů. Pevnosti byly tentokrát stavěny pro boční palbu a budovány v několika sledech za sebou. Jednotlivé pevnosti byly rozmístěny tak, aby se svou palbou kryly a přes jejich palebnou přehradu nemohly proniknout nepřátelské síly (Svoboda – Lakosil – Čermák 2011, 61-65). Objekty byly navrženy tak, aby odolaly nejméně jednomu zásahu z děla ráže 100 mm. To bylo dosaženo i tím, že strana pevnosti, odkud se očekával útok, byla zesílena navezením kamenů a zeminy. Pevnosti byly nejčastěji vybaveny dvěma střílnami pro kulomet a posádku tvořilo 3-7. mužů (obr. 6 a 7). V průběhu výstavby se objevilo ještě několik dalších typů LO vz. 37 určených pro těžké zbraně, hlavně protitankové kanóny. Tyto objekty byly ale postaveny jen v malých počtech (Svoboda – Lakosil

– Čermák 2011, 68-114). Výstavba linie lehkého opevnění na nejohroženějších úsecích měla být podle předpokladů dokončena na přelomu let 1941-1942, velké náklady na výstavbu a anšlus Rakouska v březnu 1938 způsoboval, že vše podle plánu nešlo. Právě události kolem obsazení Rakouska narušily již zaběhlé práce, protože nové ohrožení republiky z jihu si vyžádalo urychlené řešení této situace. Výstavba opevnění na jihu se stala prioritou, ačkoliv se původně počítalo s tím, že hlavní výstavba zde bude zahájena až během závěrečné IV. fáze na přelomu 40. a 50. let (Sviták 2007, 9). Úplný konec všech prací pak přišel s podpisem Mnichovské dohody 30. září 1938. Do října bylo postaveno celkem 9089 objektů LO vz. 37 (Svoboda – Lakosil – Čermák 2011, 294).

Linie pevností byla doplněná řadou dalších objektů a zařízení. Jednotlivé pevnosti byly na některých úsecích doplněny zákopy a polními opevněními pro těžké zbraně. Pokud linie procházela zalesněnou krajinou, byly ve směru výstřelu zbraní provedeny průseky o šířce 5-6 metrů, které jsou na těchto místech patrné dodnes. Před linií obrany byly umístěny protipěchotní a protitankové překážky. První tvořil železný kolík zalitý v betonu. Betonovou částí se tento zakopával do země a pak sloužil k uchycení ostnatého drátu. Druhé se skládaly zejména z betonových ježků, železných rozsocháčů a protitankových příkopů. Většinou byly všechny typy překážek kombinovány, aby se nepříteli co nejvíce ztížil pohyb (Svoboda – Lakosil – Čermák 2011, 273-292).

Jak již bylo uvedeno výše, v době největšího ohrožení republiky v roce 1938 nebyla výstavba linie stálého opevnění hotova. V oblastech, kde se však s výstavbou LO nezačalo, tvořilo hlavní překážku případnému postupu nepřítelů polní opevnění. Čs. armáda věnovala polnímu opevnění přiměřenou pozornost již od svého vzniku a během dvacetileté existence vydala několik příruček, kde bylo jasně stanoveno, jak mají objekty vypadat, jak se staví a kde mají být umístěny. Tyto příručky jsou tak pro nás cenný zdroj informací při výzkumu v terénu a identifikaci nalezených objektů. Uvedené příručky popisují celou řasu

objektů, určených pro střelce z pušky, kulometu, obsluhu minometu či postavení protitankových a protiletadlových děl. Tyto „bojové“ okopy (přesněji střelecké), doplňují okopy pozorovací a skladištní, sloužící k ubytování vojáků, skladování munice a potravin, místo pro ukrytí radiostanice a další. Obrané postavení pak tvoří kombinace různých objektů těchto typů (MNO 1938; Sviták 2007, 198-217).

Zcela unikátní v tomto případě je pak archeologicky zkoumaná linie polního opevnění u městečka Úterý popsaná v následující kapitole. Zde se totiž v roce 1938 nacházel prázdný, nebráněný prostor mezi linií pevností LO tzv. Plzeňské čáry a pevností LO v úseku Ústí nad Labem – Bílina – Kadaň. I v tomto úseku se několikrát počítalo s výstavbou pevností, nejprve vz. 36 a později vz. 37. Z různých důvodů k tomu nikdy nedošlo. Poslední plán z března 1938 počítal, že v tomto prostoru bude vybudováno 320 objektů vz. 37 a centry obrany budou města Toužim a Úterý (obr. 9). Armáda dokonce provedla průzkum terénu a vybrala vhodná místa pro výstavbu pevností. Zmíněné obsazení Rakouska znamenalo převedení priority výstavby na jih Čech a na tomto úseku nikdy nebyla žádná pevnost vybudována (Frančík a kol. 2006, 250-252; Karas 2010, 37-38).

Během podzimní mobilizace však byla místa vytipovaná pro stavbu LO využita při výstavbě linie polního opevnění. V tomto prostoru byl umístěn Hraničářský prapor 5 a hlavně I. prapor Pěšího pluku 18 z Plzně. Jeho vojáci byli přechodně ubytováni v Toužimi a Bochově a prováděli výstavbu opevnění. Následně byli ubytováni i v okolních obcích včetně Úterý. Vojáci pluku dokázali přidělené úseky obsadit 18 hodin po vyhlášení mobilizace (Karas 2010, 38-40). Přesné údaje o průběhu jejich služby na lokalitě zatím chybí, ale zřejmě se velmi podobaly těm, které jsou zaznamenány ve válečném deníku Strážního praporu XXII spadajícího pod terezínský Pěší pluk 42. Jeho vojáci v roce 1938 obsazovali pevnosti LO v okolí České Kamenice a zodpovídali též za obranu Šluknovského výběžku. V průběhu zářijové mobilizace byl navýšen počet vojáků o záložníky a byla zaujata hlavní obraná postavení

na důležitých křižovatkách a horských sedlech. Na silnicích byly vybudovány překážky a byly zintenzivněny práce na výstavbě objektů polního opevnění. Vojáci se také podíleli na ochraně majetku a udržování pořádku. Dne 30. září byli poprvé příslušníci praporu napadeni větším počtem nepřátel, došlo ke zranění dvou vojáků. Následující den jsou v důsledku přijetí Mnichovské dohody zastaveny všechny opevňovací práce. Od 2. října začíná demontáž vybavení a odsun z podstoupeného území. Je také zaznamenáno, že po celou dobu působení se prapor neseťkal s nepřátelstvím ze strany zdejších německých obyvatel (Cvrk 2001, 285-350). Je velmi pravděpodobné, že služba v okolí Úterý měla podobný průběh, ačkoliv zdejší německé obyvatelstvo nebylo tak umírněné a celé září vyvolávalo potyčky s českými úřady včetně několika přestřelek (Vetrák 2010, 29-40).

Po odstoupení pohraničí padla většina pevností do německých rukou, zbývající pak při okupaci zbytku republiky v březnu 1939. Fortifikační linie tak nebyly využity k obraně státu. Němci následně ukořistěné pevnosti použili k různým testům, zkouškám zbraní a výcviku boje s tímto typem objektů. V dalším průběhu války je využili jako sklady a zdroj nedostatkového železa. Objekty na obraně linii v okolí Prahy byly zničeny nebo znehodnoceny, aby nemohly být využity při případném povstání. Na konci války německá armáda několik objektů na severní Moravě a v jižních Čechách využila v boji s postupující sovětskou a americkou armádou. Už v roce 1945 začala čs. armáda s reaktivací objektů na západní hranici. V 50. letech však byly tyto opuštěny a začalo se s výstavbou zcela nové linie blíže k hranicím podle nového, sovětského vzoru (Dubánek – Lakosil – Minařík 2008, 15-19; Lakosil – Svoboda – Čermák 2010).

5.2.2 Povrchový průzkum údolí Úterského potoka

K objevení linie polního opevnění u městečka Úterý došlo na jaře 2010 ve spolupráci s autorem knihy „Plzeňská čára“ - čs. opevnění z let 1935-1938 v západních Čechách Josefem Francíkem. Překvapující byla

zachovalost identifikovaných reliktnů. Hlavním důvodem je, že se nachází zejména na hustě zalesněných svazích Úterského potoka, které nejsou již dlouhé desetiletí hospodářsky využívány. Důvod, proč unikala pozornosti amatérských badatelů, byl pak zcela jednoduchý. Svůj průzkum prováděli v nevhodném roční období, kdy byly objekty skryty pod bujnou vegetací (Rak 2011, 280).

Povrchový průzkum byl proveden na jaře v oblasti dlouhé cca. 2 kilometry nacházejících se severně od městečka. Pozornost byla věnována třem signifikantním vyvýšeninám na prudkých svazích Úterského potoka (spadající pod Tepelskou vrchovinu) a prostoru mezi nimi. Na všech vyvýšeninách byly objeveny relikty fortifikací, ze kterých měly zde umístěné jednotky vynikající přehled o pohybech jak v samotném Úterý, tak na různých komunikacích v okolí (zejména z Bezdruzic a Teplé). Další objekty byly rozmístěny jednotlivě v terénu a vykrývaly hluchá místa mezi hlavními postaveními. I během průzkumu u potoka bylo nalezeno několik míst s kumulací okopů a to tam, kde se šlo snadno překonat údolí z jedné strany na druhou. Nachází se zde i jeden zajímavý objekt, který se skládá z velkého hliněného valu ve směru předpokládaného útoku a výstřelnými poli pokrývajícími celý tok potoka. Tento objekt je doplněn několika okopy pro klečící střelce. Další zajímavost byla nalezena u zaniklého Jansova mlýna. Zde byly dva objekty umístěny přímo do stěny starého úvozu, který tak byl použit jako spojovací zákop. Celkem bylo v prozkoumaném úseku objeveno přes 50 objektů spojitelných s aktivitami armády v roce 1938 (obr. 9).

V rámci letních terénních aktivit bylo také pokračováno v povrchovém průzkumu předpokládané trasy linie dále na sever, soustředili jsme se zejména na kopcovitý terén v okolí města Toužim. Město je v armádních plánech vedeno jako opěrný bod, protože jím prochází hlavní cesta z Karlových Varů na Plzeň, a mělo být v případě vypuknutí války zcela opevněno pomocí polních fortifikací. Prvním cílem našich pokračujícího průzkumu měla být dvojice nejvýznamnější poloh jižně od města, Branišovský a Třebouňský vrch (813 a 824 m. n. m.). Na

prvním z vrchů umístěna pozorovatelná. Bohužel přístup na ně byl z důvodu prací na odklizení škod po nedávné vichřici velmi omezen (Rak 2011, 285). Proto byl v souladu s jarní zkušeností proveden průzkum bezejmenného kopce jižně od Branišova, který je ze západu obtékán Bezděkovským potokem lemovaným cestou Úterý – Vidžín. Cesta se na severním úpatí rozděluje ve směrech na Toužim a Teplou. Jedná se tedy o místo strategického významu (Rak 2011, 285).

Na severní a západní straně kopce v úseku dlouhém asi 600 m bylo identifikováno dalších asi 50 objektů spojitelných s činností vojska. Byla provedena jejich základní fotodokumentace a zaznamenána poloha přístrojem GPS. Podle informací pana Frančíka ale na Toužimsku probíhaly v 50. letech rozsáhle aktivity československé lidové armády, která se zde budováním nových fortifikací připravovala na možný útok ze západu. Je možné, že vojáci využili již existující okopy a doplnili je novými. Tato část linie tak musí být ještě detailněji prozkoumána a měly by být využity též archivní prameny k této problematice (Rak 2011, 285-286).

5.2.3 Výzkum odkryvem

V létě 2010 byl proveden destruktivní výzkum vybrané ostrožně severně od Úterý, která nese místní pojmenování Huska 2 (obr. 10). Původním záměrem bylo prozkoumat zvolené objekty z celé linie, značná vzdálenost mezi polohami toto pro nemožnost koordinace prací neumožnila. Před výzkumem jsme si položili tyto hlavní otázky. Lze výzkumem zachytit stavební vývoj opevnění, lze podle nalezených artefaktů získat nějaké informace o životě vojáků v ležení, podaří se zachytit nějaký nález, který by pomohl s jasnou datací do roku 1938 a vyloučil další využití linie později? Celá oblast prošla též průzkumem pomocí detektoru kovů. V prostoru probíhala těžba dřeva a objekty tak byly těmito aktivitami ohroženy (Rak 2011, 280).

Huska 2 je druhá vyvýšenina severně od Úterý. Jedná se o kamennou ostrožnu porostlou náletovými dřevinami a vysokou trávou,

obklopenou vzrostlým jehličnatým, převážně smrkovým, lesem. Les je již na leteckých snímcích z roku 1938 a mohl být využit k maskování linie. Na ploše ostrožny bylo identifikováno 16 objektů. Jedná se o okopy pro střelce z pušek, okopy pro kulometry, okop pro protitankový kanón a okopy pro obsluhu minometu. Tyto objekty byly identifikovány pomocí příruček čs. armády z 30. let již na jaře (MNO 1935; MNO 1938; Rak 2011, 280).

Prvním krokem prací bylo začištění vybraných objektů odstraněním travního porostu. Následně byl proveden řez polovinou objektu. Většina ze zkoumaných staveb končila na skalním podloží, do kterého byly vlámány. Takto získaný kámen byl následně použit na předprsňích okopů k ochraně vojáků. Okopy pro ležící střelce byly mělké s neznatelným dnem. Celá lokalita byla po opuštění ponechána na milost a nemilost přírodním procesům, objekty se tak samovolně zaplňovaly materiálem. Zmíněné mělké kopy pro střelce tak byly téměř neznatelné, rozměrnější okopy pro těžké zbraně ale byly stále dobře patrné (Rak 2011, 282).

K důležitým objevům došlo u objektů označených čísly 13 a 14, které byly původně určeny jako okopy pro kulomet. Oba byly velmi poničeny recentními zásahy. Jeden se změnil v skládku kovového odpadu, druhý v krmelec pro divokou zvěř. Pozorování navíc ztěžoval hustý porost skládající se zejména z planě rostoucích maliníků, ostružiníků a vysokých travin. Během začišťování a následného odkryvu byl zjištěn mnohem větší rozměr objektů, který nakonec dosahoval hodnot 4 x 4 m. Oba objekty jsou zalámány do kamenného podloží, celková hloubka je cca. 1,7 m. Objekty 14 (obr. 11-13) je pak nejzajímavější stavbou na lokalitě. Vchod je upraven schody vylámanými do podloží, po jeho obvodu je udělána římsa, která mohla sloužit k odkládání věcí nebo jako lavice. Objekt je také dohotoven jen ze 3/4, jeho severní strana je šikmá a nese stopy stavebních prací. Na jeho dně byly také nalezeny jediné artefakty spojitelné s aktivitou vojska. U vchodu bylo nalezeno místo se spálenou slámou, v její blízkosti rozpadlá plochá

baterie a pomocí detektoru kovů 2 nábojnice a jeden náboj, vše do pistole ráže 6,35 mm. Objektu 13 byl odkryt jen polovina, celý je ale velmi poničen erozí a aktivitami zvěře. Ta si v jeho stěnách vyhloubila několik nor (Rak 2011, 282). Tyto dva objekty byly také jako jediné jednorázově zasypány, nejspíše krátce po opuštění postavení, protože se nachází na samém okraji v té době hospodářsky využívané půdy. Podle příručky čs. armády byly objekty interpretovány jako kryty (MNO 1938, 173-243).

Severozápadně od těchto dvou objektů se nachází soustava čtyř okopů pro obsluhu minometu. Podle armádní příručky vzniká postavení pro tuto zbraň ve třech fázích, kdy první tvoří vlastně jen okopy pro jednotlivé členy obsluhy, kteří se mezi nimi musí pohybovat bez ochrany, a v poslední se jedná o jeden objekt, který kryje pohyb všech vojáků (obr. 14-15). Dochované relikty tak svědčí o první fázi výstavby (MNO 1938, 112-116; Rak 2011, 282).

Na západní hraně ostrožny se nalézá okop pro těžký kulomet. Zbraň byla zaměřena na Úterý a vedlejší obec Olešovice, pokrývá i hlavní cestu na Plzeň (obr. 16-17). Hned vedle se nachází objekt původně interpretovaný také jako okop pro ležícího střelce, během výzkumu se ale ukázaly mnohem větší rozměry objektu. Ty odpovídají velikosti okopu pro těžký kulomet. Práce však nebyly zřejmě dokončeny a část mohla být druhotně použita pro ležícího střelce, který tak mohl bránit přístup na ostrožnu od městečka (Rak 2011, 282).

Nejlépe zachovalými objekty je dvojice okopů umístěná na severní straně ostrožny, jeden určený pro těžký kulomet, druhý pro kanón proti útočné vozbě (dnes protitankový kanón). Toto postavení se nachází na asi čtyři metry vysoké, kolmé skalní stěně, a případný útočník se k nim může dostat jen obchvatem přes další postavení na západě a jihu vrcholu kopce (obr. 20-22). Navíc postavení pro minomet bylo vybudováno hned za nimi a může ho svou palbou rovněž krýt (Rak 2011, 282).

Celá ostrožna byla též zdokumentována pomocí totální stanice Leica. Tímto postupem vznikl nejen 3D model celé ostrožny, ale též

detailní 3D modely vybraných objektů. Díky tomu se na celou lokalitu můžeme dívat z nové perspektivy a zcela jinak vyniká rozmístění jednotlivých objektů na vrcholu ostrožny.

5.2.4 Zhodnocení exkavace

Huska 2 je jedním z nejvyšších bodů v okolí Úterý s nadmořskou výškou 580-590 m (obr. 23-25). Z ostrožny je výborný výhled na silnice z Teplé a Vidžína do Úterý. Nejvzdálenější bod na nich je od postavení v dálce maximálně do 1000 m, nejlépe viditelný úsek je vzdálen asi 700 m. Sledované území se tak nachází v účinném dostřelu zbraní, pro které bylo postavení budováno - kanón proti útočné vozbě vz. 34 nebo vz. 37 ráže 3,7 cm a těžký kulomet pravděpodobně vz. 24 ráže 7,92 mm. Obě tyto zbraně dokázaly zničit tehdy běžně používaná vozidla německé armády včetně tanků. Celá oblast je zároveň v dostřelu minometu (Fidler – Sluka 2006, 325-326; 632-633; Rak 2011, 282).

Další získané informace vedou k následujícím hypotézám. Linie v okolí Úterý nebyla v době podepsání Mnichovské dohody 30. září 1938 dokončena. Podle příručky „G-V-2, Opevňování“ se opevnění budují v tzv. obdobích, které bývají dvě, někdy tři. Každé z období vyjadřuje vybudování prací při úpravě terénu na vyšší stupeň použitelnosti (MNO 1938, 48-49). Opevnění v okolí Úterý tak bylo teprve v prvním období budování, ale zcela použitelné v boji. Z postupu stavebních prací je zřejmé, že jako první byly vybudovány malé okopy pro střelce z pušek, kteří tak v případě náhlého útoku mohli chránit přístup na „staveniště“. Následovalo budování okopů pro kulometry, poté pro dělo a minomet. Jako poslední, zároveň ale nejsložitější, byly budovány kryty. Jejich přesné určení už asi nikdy nezjistíme, protože kryty stejných rozměrů jsou využívány k různým účelům, od ubytování vojáků, přes skladování zásob po různé pozorovatelné (MNO 1938, 173-185; Rak 2011, 282-284).

5.2.5 Archeologický výzkum linie polního opevnění - závěr

Výzkum linie polního opevnění v údolí Úterského potoka prokázal, že použití archeologických metod obohacuje poznání této části našich dějin novými informacemi. Již rekonstrukce průběhu linie na zvoleném úseku je velkým přínosem, identifikací objektů se podařilo též určit druhy zbraní, s jejichž použitím se zde počítalo. Byly zachyceny též stavební fáze, což vede k domněnce, že armáda linii nestačila dokončit. Větší výskyt okopů pro těžké zbraně (KPÚV, minomet a větší počet okopů pro kulomet) vyvolává otázky o výzbroji zde umístěných jednotek, které je v tak velkém počtu ve své výzbroji standardně nemají. Zajímavé by bylo také zjistit, jaké dopravní prostředky měl pluk k dispozici. Na tyto otázky však může odpověď přinést jen výzkum archivních pramenů (Rak 2011, 287).

Co se týče použitých metod, tak ačkoliv pomocí exkavace byly zjištěny informace, které bychom jinak nezískali (zejména o rozestavěnosti lokality), je v nynějším stavu bádání důležitější lokalizace a dokumentace neznámých lokalit a objektů pomocí nedestruktivních metod. Při této činnosti se velmi osvědčilo použití totální stanice, protože 3D model postavení či jen jednotlivých objektů má mnohem větší vypovídací hodnotu, než fotografie nebo kresebná dokumentace. Tento postup je sice časově náročnější, ale při zasazení takto vzniklého modelu do 3D modelu celého krajinného transektu pořízeného například pomocí leteckého laserového skenování (LIDAR), získáme prostor pro mnoho dalších analýz (např. pomocí programu GIS), z nichž nejzajímavější jsou analýzy dostupnosti, dohlednosti nebo dostřelu zbraní.

Ale je potřeba začít co nejrychleji, protože tento typ památek je velmi ohrožen ekonomickými aktivitami, jako je těžba dřeva nebo zemědělství. Například lokalita, na které proběhla exkavace je nyní lesní školkou. Celá ostrožna byla zbavena náletových dřevin a byly pokáceny jednotlivé stromy. Nové rostlinky byly sice zasazeny ručně, ovšem v liniích tak, že některé se nalézají na dnech okopů. Během svého růstu

tak zcela jistě tyto rozměrově nevelké relikty zničí a celá destrukce bude dokonána během jejich těžby.

6 AEROARCHEOLOGIE - VÝZKUM HAVAROVANÝCH LETADEL

6.1 Teoretický úvod

Odvětví archeologie konfliktů sledované, byť zpočátku amatérsky, nejdéle, tvoří výzkum havarovaných letounů. Mezi amatérskou veřejností, ale též v zahraničním názvosloví, se pro tuto subdisciplínu používá termín letecká archeologie (aviation archaeology). Ten je však u nás spojen se získáváním fotoleteckých dat pro potřeby archeologie a s jejich analýzou pro potřeby a využití v oblasti teoretického studia a ochrany památek (aerial archaeology). Druhým termínem užívaným v České republice je termín aeroarcheologie (Rak 2010, 250).

Výzkum míst s pozůstatky havarovaných letounů má několik cílů, které budou podrobněji popsány v následujících kapitolách. Jedná se od čistě sběratelského zájmu s účelem opatření si „kousku válečného stroje“, a hanlivě označovaného mezi amatérskými skupinami jako „plechařina“ (Zdiarský 1998, 6-7), přes snahy o objasnění událostí nejasně popsanych v písemných pramenech či zaznamenaných při výpovědích svědků či přímých aktérů havárií, přes odkrytí letounu s účelem exhumace zahynuvších letců za účelem jejich řádného pohřbení v označených hrobech, po výzkum letadla a jeho dílů jakožto technické památky své doby. Až na několik výjimek však byly vždy zkoumány jen jednotlivé havárie, stručně řečeno jedno letadlo. V tradičním archeologickém pojetí se tak vlastně jedná o ojedinělý nález reprezentující jednu konkrétní událost, tedy zničená letadla havárií (Neustupný 2010, 109-117). Ta může mít tři hlavní příčiny – technickou závadu, chybu osádky nebo sestřelení v leteckém boji. Můžeme to tak přirovnat k nálezům zbraně z doby bronzové. Ta mohla být ztracena či rituálně zanechána na místě, ale o své době nám nepřináší více informací. Teprve až srovnání s dalšími sekerkami ze stejné doby nám přinese více informací o minulosti. A vlastně kdybychom neměli sekerky stejného typu z jiných,

dobře datovatelných kontextů, jako jsou např. hroby, nebyli bychom tento ojedinělý nález schopni přesněji zařadit a interpretovat. Mohli bychom jen popsat jeho formální vlastnosti. U havarovaného letounu je to v podstatě stejné s tím, že k této jedné události máme vzhledem k relativně nedávné době jejího odehrání dostupné další typy pramenů, které nám s identifikací a následnou interpretací pomohou. Pokud je ovšem nemáme a na místě havárie nenalezneme nic, co by s bližší identifikací letounu pomohlo, máme jen ojedinělý nález s minimální vypovídací hodnotou.

Ovšem i pokud máme informace k jedné zkoumané havárii, stále můžeme pracovat s vlastnostmi nalezených artefaktů. Ty se pak dělí na formální, prostorové, praktické, arbitrární a expresivní (Neustupný 2010, 66-71). U prvního typu vlastnosti na nalezených předmětech můžeme sledovat jejich rozměry, barvu, tvar, materiální složení či počet. Tyto vlastnosti nám poskytnou řadu informací o nalezeném stroji, např. zda k jeho nátěru bylo použito standardních, předepsaných barev, zda materiál, ze kterého byl vyroben, je kvalitní či které části a v jakém počtu se z havarovaného stroje zachovávají. Pokud tyto vlastnosti budeme sledovat u více vraků stejného typu nejen od nás, ale z lokalit z celé Evropy (např. německé stroje) nebo dokonce světa (např. americké stroje), můžeme získat informace, jak se tyto vlastnosti měnily s časem (např. německý letoun Bf 109 byl vyráběn od roku 1937 do roku 1945). U druhého typu vlastností můžeme sledovat polohu artefaktů v zemi, což může zásadně pomoci při rekonstrukci průběhu havárie a osudu osádky (Breux 2005, 200-202). Obě dvě otázky můžeme studovat i prostřednictvím vlastností praktických. Poslední dva typy jsou na pozůstatcích havarovaných letounů zachytitelné nejsložitěji, protože např. části symbolických systémů se zachovávají málo, ačkoliv letadla sama mají ve společnosti své doby nezastupitelnou roli (Neustupný 2010, 66-71). To je dáno hlavně tím, že zkoumané pozůstatky letadel prošly výraznou zánikovou transformací ve formě zničení havárií s následnou fragmentarizací, na kterou v podobě odklizení trosek a výzkumů

amatérských badatelů navázala transformace postdepoziční a prostorová. V jejich průběhu jsou artefakty zcela zničeny a s tím i informace, kterou nesly (Neustupný 2007, 51-55).

Teprve zasazením do širšího kontextu historických událostí, můžeme sledovat struktury, kterých je letadlo - artefakt součástí. Tou je např. protivzdušná obrana. Vojenská, letecká jednotka je součástí tohoto obrovského, např. v případě druhoválečné německé Luftwaffe celoevropské a např. v případě NATO přelomu 20. a 21. století dokonce mezikontinentálního komplexu, skládajícího se z mnoha součástí a mající hluboký dopad na lidské chování ale též krajinu. Jedná se o jednu ze součástí tzv. krajiny konfliktu (Landscape of Conflict) zkoumající dopad ozbrojených střetů nebo jen příprav na ně na utváření a užití krajiny, ale také též odrazu tohoto typu jejího použití v lidském myšlení (Shackel 2003, 3-10). K formálním vlastnostem sledovatelným na jediném havarovaném letounu se tak přidává možnost sledovat vlastnosti prostorové, tedy např. sledování míst havarovaných letounů k sobě vzájemně či vybranému bodu, kterým může být jejich základna – letiště, či jimi chráněný objekt – nejčastěji nějaké sídlo (Neustupný 2010, 68-69).

Aeroarcheologii jako vědecké disciplíně se zatím profesionální badatelé věnují okrajově, často jen v rámci svých povinností. Například v německém Blankenheimu na území Severního Porýní-Vestfálska byla v roce 2009 odkryta část vraku americké stíhačky P-38 Lightning. Výzkum vyvolalo pátrání po osudu pilota stroje P. E. Vachona (Güth – Smani – Tutlies 2009, 194-195). Podobně ve Francii u města Fléville asistovali v roce 1997 archeologové při odkryvu trosk britského bombardéru Lancaster, který byl nalezen při úpravě místní komunikace. Při záchranném výzkumu byly kromě částí letadla, nalezeny i stopy, že ve vraku zahynulo několik členů osádky (Legendre 2001, 126-137). Jedná se však jen o ojedinělé akce, které často nejsou ani publikovány, případně v regionálních periodících. Sledování výše zmíněných otázek je tak velmi složité pro nedostatek relevantních informací.

Podle názoru britského archeologa Vince Holyoaka by aeroarcheologie měla být spojena s výzkumem lokalit s pozůstatky havarovaných letounů od počátku letectví do 50. let 20. století. Bádat v následujících obdobích podle něj nemá smysl z důvodu zachování velkého počtu typů letounů v muzeích po celém světě, v některých případech mohou být tyto letouny dokonce v aktivní službě u menších letectev chudších zemí (Holyoak 2002, 661). Toto časové omezení však bude potřeba ještě přehodnotit, protože některé otázky diskutované níže je možno řešit i u letadel z pozdějšího období. V oblastech s totalitními režimy, kam například patří i poválečné Československo, kde je informací o průběhu jejich užívání velmi málo a vše spojené s ozbrojenými složkami bylo přísně tajné, je s touto problematikou spojeno stále spousta neznámého.

6.2 Historie bádání

Jako ve většině subdisciplín archeologie konfliktu se začalo s badatelskými výzkumy havarovaných letadel ve Velké Británii. Opět šlo o badatele amatérské, často svědky válečných událostí, v době konfliktu však stále náctileté chlapce. U nich pak s přibývajícím věkem rostla touha odhalovat podrobnosti událostí, které si pamatovali z dětství. Někdy navazovali na práci armádních týmů, které ještě několik let po skončení bojů cestovaly po Evropě a pátraly po osudech nezvěstných letců a to i za pomoci odkryvů objevených vraků letadel. Pokud byly nalezeny lidské pozůstatky, byl učiněn pokus o jejich identifikaci a řádné pohřbení těl. Nejaktivnější v této činnosti byli právě Britové s Američany, několik let po válce však tyto aktivity ustaly. Naopak v Nizozemsku takový tým v roce 1953 zřídilo vojenské letectvo, protože vraky válečných letadel ohrožovaly běžný život občanů. Během let 1960-1977 tato jednotka vyzvedla 135 letadel a v této činnosti pokračuje i dnes (Zwanenburg 1978, 9-34; Rak 2010, 252).

Již zmíněný badatelský zájem se objevil na přelomu 50. a 60. let, kdy se také začaly utvářet první soukromé sbírky a otevírat muzea vraků

letadel z období války. Za průkopníky aeroarcheologie jsou všeobecně považováni Peter Foote a Dennis Knight, kteří v té době mapovali a fotografovali místa dopadů válečných letadel, zaznamenávali výpovědi svědků, sepisovali válečné hroby a pátrali v archívech. Jejich aktivity vyvrcholily exkavací německého těžkého stíhacího letounu Messerschmitt Bf 110 u obce Washington v Západním Sussexu. Stroj pocházel od jednotky III./ZG 26 a byl ztracen 4. září 1940. Během výzkumu byla zaznamenána přítomnost lidských pozůstatků, nebyla jim zřejmě věnována větší pozornost a těla pilotů se tak na místě havárie nalézají dodnes. A to pod novou silnicí, která byla na místě výzkumu krátce po jeho skončení postavena. Jejich výzkum se tak stal zřejmě i první záchrannou akcí v oboru, ačkoliv nebyla provedena zcela řádně (Cronwell 2006, 317-318; Saunders 2010, 175-176). V padesátých letech byl aktivní též Christopher R. Elliott, který se soustředil na zmapování přítomnosti amerického letectva na území Velké Británie, dokumentoval jím využívané základny, americké vojenské hřbitovy a účastnil se též odkryvu stíhačky P-51 Mustang, ke kterému došlo v březnu 1953 poblíž letiště Leiston (Elliott 1978, 87-90).

V 60. letech dochází v Británii ke vzniku celé řady pátracích skupin, ovšem enormní nárůst zájmu je zaznamenán s premiérou válečného velkofilmu Bitva o Británii v roce 1969. Nekontrolované „nájezdy“ na místa s vraky letounů z léta 1940 a doslova honba za suvenýry s sebou však přinesly i mnoho problémů. Tím nepalčivějším bylo odkrývání pozůstatků letců, kteří byli v té době stále vedeni jako nezvěstní, a nepietní a neetické zacházení s těly. To se stalo terčem ostré kritiky nejen rodin pozůstalých, ale též anglického tisku. Ovšem premiéra filmu s sebou přinesla i věci pozitivní. Zejména to byla snaha o záchranu historických letadel a vznik celé řady skupin, které se snažily o odkrývání střípků minulosti a osudů nezvěstných letců, a to včetně těch pohřešovaných z léta 1940 a pocházejících jak z řad britské RAF tak německé Luftwaffe (Saunders 2004, 14).

K identifikování prvního spojeneckého letce padlého v bitvě o Británii došlo v roce 1972 aktivitami členů Ashford and Tenterden Aircraft Recovery Group. Ti v květnu provedli exkavaci neznámého stroje u Bockingfold Farm v Kentu. V zemi se podařilo nalézt motor a část kabiny letounu Hawker Hurricane, v které byly kosterní pozůstatky pilota. Byla proto přivolána police a zástupce komise pro správu válečných hrobů. Podařilo se též objevit sériové číslo stroje, díky čemuž byl mrtvý pilot následně identifikován jako Jihoafričan P/O George J. Drake, pilot 607. perutě RAF nezvěstný po leteckém boji 9. září 1940 (Saunders 2009, 24-30). Stejně skupině se podařilo identifikovat i prvního německého letce. Stalo se tak v září 1973, kdy byl u Romney Marsh v Kentu odkryt vrak letounu Messerschmitt Bf 109 E-4 s pozůstatky letce od II./JG 51 Lt. Wenera Knittela. Ten se nevrátil z operačního letu 28. října 1940 (Saunders 2010, 11-23). V téže době, přesněji na počátku roku 1973, otvírá jiná skupina amatérských badatelů v panském sídle Chilham Castle v Kentu první muzeum bitvy o Británii. V jeho expozici jsou kromě artefaktů získaných od letců – přímých účastníků bojů, archiválií a zaznamenaných svědectví, vystaveny též trosky získané během exkavací provedených během předchozích šesti let. Bylo tím též získáno zázemí, které umožnilo dále rozvíjet aktivity, čímž stoupal též počet odkrytých havarovaných letadel. Na počátku osmdesátých let se muzeum přestěhovalo na nedaleké letiště Hawkinge, které bylo využíváno stíhači právě během bitvy o Británii. Zde se muzeum nalézá dodnes (Cornwall 1978, 58-59).

V téže době začíná rozvoj amatérského bádání v oblasti letecké války let 1939 – 1945 i v jinde ve světě, včetně USA a Sovětského svazu. Například v Německu patřil k průkopníkům aeroarcheologie uznávaný letecký historik Werner Girbig. Původně nebyly oficiální instituce těmto snahám moc nakloněny, po příznivém přijetí jeho knihy o osudech nezvěstných letců *Die nicht zurückkehrten - Geklärte und ungeklärte Schicksale vermißter deutscher Jagdflieger*, která byla poprvé vydána v roce 1970, se mu dostalo větší podpory, mimo jiné i od armády. Jeho

kniha se též stala inspirací pro nové skupiny amatérských badatelů (Beneš 1997, 6).

V bývalém Československu se jedním z prvních badatelů systematicky se zabývajících leteckou válkou nad naším územím stal Zdeněk Bičík, archivář a historik muzea v Pardubicích. Bičík publikoval informace o leteckých bojích od konce 60. let, zejména o aktivitách amerického letectva nad naším územím. V terénu též vyhledával místa, kde letadla havarovala, žádnou vlastní exkavaci ale zřejmě nikdy neprovedl⁹. K prvnímu záměrnému a zdokumentovanému odkryvu tak došlo v roce 1966 u obce Stošíkovice v okrese Znojmo, kde byly nalezeny trosky britského bombardéru Vickers Wellington Mk.X (sériové číslo JA521, kód LF-U) od 37. perutě RAF. Letoun byl sestřelen během náletu na Pardubice v noci z 21. na 22. července 1944 a v jeho vraku našlo smrt všech pět členů osádky. Jejich pozůstatky byly také během akce objeveny. Ovšem úplná identifikace stroje a letců se podařila až při dalších exkavacích v letech 1987 a 1990 (Rajlich 1997, 42; Rak 2010, 253-254).

V polovině 70. let 20. století došlo na Slovensku k prvnímu odkryvu vraku letounu Rudé armády, což inspirovalo skupinu moravských badatelů k založení sdružení s účelem studia letecké války nad Moravou. Byla tak vytvořena skupina „Expedice Z-77“, kterou zaštitil časopis Československé lidové armády „Zápisník“ a novinář Jindřich Drebot. Do ní během krátké doby vstoupila řada badatelů pracujících do té doby samostatně. Mezi průkopníky české aeroarcheologie tak patří např. Vlastimil Schildberger st., který již v té době provedl za asistence pionýrů identifikaci pozůstatků sovětského stíhače, Jiří David, Radovan Kostelník, Vladimír Kotulán a z pozdější doby Jan Mahr (Rak 2010, 253). Politická situace však jejich aktivity omezovala jen na pátrání po osudech sovětských letců.

⁹ <http://www.kpp.iipardubice.cz/1122672718-osudovy-unor-popularneiho-historika-zdenka-bicika.html>, [31. 3. 2009]. Neúplný soupis Bičíkových prací o letecké válce např. <http://hloubkari.cz/forum/index.php?topic=247.0> (2. 4. 2010)

První průzkumy v terénu proběhly v roce 1977 na Vyškovsku, jednalo se zejména o mapování míst případných havárií a hledání očitých svědků. V obci Ruprechtov byl nalezen neoznačený hrob sovětského letce, v lese u nedaleké obce Luleč se podařilo objevit trosky bitevního letounu Iljušin Il-2 (Drebota 1977a, 14 – 16; 1977b 20-22). V Lulči také došlo 7. října 1977 k prvnímu odkryvu, v lokalitě „U Cihelny“ byl ručně z hloubky tři metry vyzdvížen motor dalšího stroje Il-2 (Drebota 1978, 8 – 10). Další trosky stroje Il-2 byly objeveny v rybníku blízké obce Nemojany a to včetně kusů křídel a pilotní kabiny. Rozměrnost a váha nálezů ale limitovala aktivity, členové týmu nebyli schopni vlastní silou s artefakty typu motor nebo silně pancéřovaný pilotní prostor manipulovat. Skupině se dostalo pomoci Vysoké vojenské školy z Vyškova¹⁰, která poskytla potřebné vybavení i s obsluhou (Drebota 1978, 8-10; Rak 2010, 252-254). Díky tomu rychle rostl počet akcí skupinou provedených, bylo odkryto několik desítek vraků letadel. Až do roku 1984 J. Drebota o těchto aktivitách informoval na stránkách časopisu „Zápisník“. Bylo též otevřeno muzeum pojmenované „Síň sovětských letců“ prezentující nálezy z odkryvů. Výsledky prací členů skupiny byly též využívány tehdejšími režimem k propagandistickým účelům, Moravu například navštívilo několik pozůstalých z rodin identifikovaných letců. To bylo umožněno vstřícností sovětské ambasády, která zprostředkovala mnoho informací z tehdy uzavřených sovětských archívů (Rak 2010, 254).

Ovšem stejně jako všude ve světě, i u nás byly tyto aktivity zcela mimo okruh zájmů profesionálních badatelů a organizací. Jako první si to uvědomili ve Velké Británii, zejména v reakci na nepietní a neetické zacházení s pozůstatky letců. Britské ministerstvo obrany se několikrát pokusilo činnost badatelských skupin ovlivnit vydáním různých doporučení a standardů, které ale nebyly právně závazné. Navíc se v roce 1973 zřeklo vlastnictví trosek, což vyvolalo vlnu kritiky i zvýšenou aktivitu aeroarcheologů. Potřeby koordinace aktivit, zejména

¹⁰ Tehdy Vysoká vojenská škola pozemního vojska trojnásobného hrdiny ČSSR a hrdiny Sovětského svazu armádního generála Ludvíka Svobody.

s přihlédnutím k zacházení s pozůstatky letců, si však byli vědomi sami amatérští badatelé. V roce 1978 proto založili radu britské aeroarcheologie (British Aviation Archaeological Council, BAAC). Jejím úkolem je koordinace činnosti členů, předávání zkušeností s výzkumy a výměna informací. V současné době BAAC spolupracuje jak s ministerstvem obrany, tak i s English Heritage (Holyoak 2004, 12; Saunders 2004, 14; Rak 2010, 252). V roce 1980 také ministerstvo obrany oznámilo, že je majitelem všech vraků letadel na území království a k jejich výzkumu je potřeba od ministerstva získat licenci. Ovšem až v roce 1986 byl přijat zákon (Protection of Military Remains Act 1986), zaručující ochranu všem vrakům letadel a lodí na území Velké Británie a v jejich pobřežních vodách. Kdokoliv chce nějakou z těchto lokalit zkoumat, musí podat žádost o licenci, která platí jen na jeden určitý vrak. Pokud existuje předpoklad, že ve vraku jsou lidské pozůstatky nebo nevybuchlé pumy, licence není zpravidla udělena (Rak 2010, 252).

K dalšímu velkému rozvoji aeroarcheologie došlo v průběhu 90. let se snazší dostupností moderní techniky, jako jsou detektory kovů či geofyzikální přístroje. Svou roli hraje též rozšíření moderních komunikačních technologií, zejména internetu. Ten umožňuje nejen snadnější přístup k archivním materiálům, ale také ke členům jiných badatelských skupin či přímým svědkům zkoumaných událostí (nebo jejich rodinám). V anglicky mluvících zemích se toto téma stále těší značnému zájmu médií a veřejnosti. U mnoha exkavací je tak přítomen nejen tisk, ale také televize. Některé odkryvy byly provedeny na jejich žádost a pod jejich patronací, v několika svých pořadech se jim věnovaly stanice jako BBC, National Geographic Channel, Channel 5, Time Team a další. V roce 2010 vyšla populární publikace, která osm z těchto nejznámějších pořadů, zabývajících se zejména událostmi 2. světové války, představila. Popsány jsou nejen důvodky ke vzniku dokumentu, ale též historické pozadí každé havárie a metody výzkumu, včetně odkryvu, který často provedli přizvaní profesionální archeologové (Parry 2010).

Ačkoliv aktivity amatérských skupin ve Velké Británii nepřetržitě trvají již téměř půl století, zájem o problematiku v poslední době oživil letecký publicista Andy Saunders. Ten v roce 2007 publikoval knihu *Bader's Last Fight*, kde se snažil pomocí různých metod včetně odkryvu havarovaných letadel odpovědět na jednu z nejčastějších otázek britské druhoválečné letecké historie „Kdo sestřelil Douglase Badera?“ (více kapitola 6.3.2.1), na kterou navázal v roce 2009 publikací *Finding the Few: Some Outstanding Mysteries of the Battle of Britain Investigated and Solved*. V té popsal celkem osmnáct pátrání po pohřešovaných letcích RAF z doby bitvy o Británii, včetně výzkumů v archívech, mezi pamětníky těchto tragických událostí a samotného odkryvu. Nechybí popis nalezených artefaktů, jak částí letadel, tak osobních věcí letců, které často přispěly k identifikaci neznámých mrtvých. Knihy byly mezi veřejností tak úspěšné, že autor navázal dvěma dalšími díly. První vyšel v roce 2010 pod názvem *Finding the Foe: Outstanding Luftwaffe Mysteries of the Battle of Britain and Beyond Investigated and Solved* a jak název vypovídá, zabývá se pátráním po nezvěstných německých letcích na území Velké Británie v letech 1939-1945. Poslední díl *Finding the Fallen: Outstanding Aircrew Mysteries from the First World War to Desert Storm Investigated and Solved* vyšel v roce 2011 a zaměřuje se na pátrání po pohřešovaných letcích různých národností a na různých místech světa od 1. světové války po první válku s Irákem v 90. letech 20. století.

Také u nás přinesla změna politických poměrů rozšíření možností badatelských skupin, jejichž počet se od 80. a hlavně následujících 90. let zvětšoval. Většinou se jednalo a jedná o letecko-historické spolky, které sdružují zájemce o letectví a věnují se hlavně leteckému a jinému modelářství či historii, kopání letadel není jejich hlavní činností. Jde například o SLET Plzeň, Východočeský letecký archiv, Letecko-historickou skupinu Kovářská, Pražský letecký archiv, Klubu přátel Suchdolu nad Odrou – sekce vojenské historie a mnoho dalších klubů, spolků i jednotlivců. Tyto a další skupiny však často vůbec nepublikují,

případně v regionálních tiskovinách či na internetu (stánky mají ale velmi omezenou životnost). Neexistují tak žádné záznamy, které lokality a kým byly zkoumány, co bylo nalezeno a jak bylo s nálezy naloženo, některé místa dopadu jsou odkryta několikrát. Souhrnné výsledky aktivit neexistují. Po republice můžeme také nalézt řadu soukromých muzeí spravovaných těmito spolky, kde je možno spatřit nálezy z jejich akcí (Rak 2010, 255).

Po roce 1989 se svými aktivitami pokračovala i skupina „Expedice Z-77“, která byla pod názvem Sekce letecké archeologie včleněna do Nadace letecké historické společnosti Vyškov. Začalo se také s výzkumem míst havárií německých a amerických letadel, zájem o stroje sovětské opadl. Skupina ve své činnosti pokračuje i nyní, na svých internetových stránkách uvádí, že provedla 115 odkryvů a identifikovala devadesát devět osádek. V areálu vyškovského letiště skupina otevřela vojenské muzeum, které navázalo na dřívější muzeum „Síň sovětských letců“ po roce 1989 zrušené (Rak 2010, 254¹¹).

V několika minulých letech se do odkryvu letounů zapojilo též historické oddělení Moravského zemského muzea v Brně. V srpnu 2006 byl proveden odkryv německého letounu Fw 190 v lesíku u Bobravy na katastrálním území Želešice, v dubnu 2007 se podílelo na odkryvu trosk amerického stíhacího letounu Mustang v areálu letiště Brno-Tuřany, který proběhl ve spolupráci s vyškovskou skupinou. V květnu 2010 a srpnu 2011 došlo k odkryvům pozůstatků německých stíhaček Bf 109. První byla nalezena v ulici Popelova na pomezí Brněnských Ivanovic, Holásek a Tuřan, druhá u obce Telnice. Ani u akcí jejich pracovníků však nebyl přítomen profesionální archeolog (Koukola 2008, 39 – 47¹²). O výzkumu Mustangu v areálu Tuřanského letiště vyšla v roce 2008 editovaná monografie, která jako jediná u nás snese srovnání s obdobnými zahraničními publikacemi. Kromě samotného popisu odkryvu a

¹¹ <http://www.lhs-vyskov.cz/sekarch.html> [15. 6. 2012]

¹² <http://www.mzm.cz/historicke-oddeleni/> [26. 3. 2012]

nalezených artefaktů obsahuje též kapitoly o havárii letounu v říjnu 1944, zaznamenané výpovědi svědků, historii nálezu či antropologické zhodnocení nalezených kosterních pozůstatků. Vše je následně uvedeno do širších historických souvislostí, zmíněny jsou havárie několika dalších amerických letadel v okolí a život ve válečném Brně. Publikace je zakončena částí o odhalení pamětní desky padlému americkému letci a předání kosterních pozůstatků Američanům (Koukola 2008).

6.3 Cíle bádání

V této práci se nebudu podrobněji zabývat typem artefaktů na těchto lokalitách nalézáných a jejich výpovědní hodnotou pro další poznání, nebudou poslány ani stupně transformací a okolnosti důležité pro zachování či nezachování reliktnů. Nebudou také popsány metody výzkumů amatérských skupin, protože všechno toto bylo již popsáno v předchozí, diplomové práci, jejíž upravená část byla též publikována (Rak 2010). Na tomto místě budou popsány tři hlavní důvody, proč jsou letouny odkrývány a co je při výzkumech na lokalitách sledováno. Tyto důvody jsou ve dvou případech z archeologického hlediska striktně událostní, zjednodušeně řečeno, vypráví příběh. Moderní archeologie se ale věnuje i sledování pravidelností – struktur – nezávislých na čase (Neustupný 2010, 109-114). Tento přístup v aeroarcheologii navrhuje britský archeolog V. Holyoak, ale obecně není zatím moc rozšířený i z důvodu, že žádná z vědeckých institucí se výzkumu havarovaných letadel dlouhodobě nevěnuje. A také zatímco v prvních dvou případech je archeologická metoda většinou jen prostředkem dalšího poznání, v poslední již může řešit své vlastní otázky.

6.3.1 Osudy neznámých letců

Rozkrývání osudů neznámých letců patří k nejčastějším aktivitám badatelských skupin při odkrývání vraků letadel. Tato aktivita je také velice kladně hodnocena veřejností, dostává se jí široké mediální propagace a v případě úspěšné identifikace dokáže zahojit desetiletí otevřené emoční rány v rodinách pozůstalých. Ovšem zacházení

s nalezenými pozůstatky je velmi citlivá záležitost a měla by jim být věnována co největší pozornost a úcta. Velkým problémem je to, že amatérští badatelé často nevědí, jak s nalezenými lidskými pozůstatky správně nakládat. Co se týká České republiky, tak se totiž na podobné lokality kromě zákona o státní památkové péči č. 20/1987 vztahují též zákony o pohřebnictví č. 256/2001 a zákon o válečných hrobech a pietních místech a o změně z. o pohřebnictví č. 122/2004. Badatelé tak často svou nevědomostí tyto nařízení porušují, ačkoliv jednají v dobrém úmyslu, a dostávají se tak do sporu s legislativou. Názorným příkladem závažnosti tohoto problému je odkryv německé stíhačky Bf 109 G-10/R6 od jednotky 3./KG(J) 6 na poli v katastru obce Senešnice (okr. Praha-západ) v roce 1998. Během výzkumu byly nalezeny i pozůstatky pilota Leopolda Korsaka, které byly pohřbeny na okraji blízkého lesíku, ačkoliv to dle výše zmíněných zákonů není možné. Lidské pozůstatky mohou být pohřbeny jen na místech k tomu určených, tedy hřbitovech (Rak 2008, 108-110; 2010, 258). Zároveň na místě pádu zůstal další kosterní materiál, který se s každou orbou objevoval na povrchu¹³.

Avšak při splnění všech náročných standardů, je identifikace neznámých letců s možností jejich následného řádného pohřbení do označených hrobů nepopiratelným přínosem pro celou společnost. V tomto typu výzkumů je však letadlo jen pomocným artefaktem při odhalování totožnosti. Pokud je tato totiž nejistá, tak nelezáním sériového čísla či nějakého identifikačního znaku a následný výzkum v archívech, může k identifikaci mrtvého zásadním způsobem přispět. Stejnou funkci pak mají různé osobní předměty a drobné artefakty, které jsou v troskách často nalézány. Jako příklad poslouží odkryv skupiny „Expedice Z-77“ z května 1979 u obce Bohuslavice na Opavsku. Zde byly v troskách letounu Il-2 objeveny pozůstatky obou členů osádky. Mezi nalezenými artefakty byl mimo jiné Řád Vlastenecké války 1. stupně s vyraženým sériovým číslem. V archívu pak je možno vyhledat konkrétního nositele vyznamenání, tentokrát to nebylo potřeba. Byla totiž také nalezena taška

¹³ <http://www.letecka-archeologie.cz/nalezky/nalez1.htm> [5. 7. 2010]

s dokumenty, mezi kterými byl i dekret o udělení tohoto řádu Petru M. Kondrašovovi (Drebota 1979, 16-18; Rak 2010, 258).

V některých případech dokonce odkryv může očistit jméno pohřešovaného pilota. To se stalo v případě nejúspěšnější stíhací pilotky 2. světové války, Rusky Lidije V. Litvijakové. Ta až do svého zmizení 1. srpna 1943 provedla 168 bojových letů a sestřelila 15 německých letadel. Objevily se spekulace, že dezertovala, protože nebylo nalezeno místo havárie jejího stroje. Od roku 1971 po něm opětovně začali pátrat amatérští badatelé, kteří v průběhu tohoto hledání našli téměř sto letadel. Místo smrti Lidije ale našli až v roce 1979 u samoty Koževňa. Pilotka se pokusila nouzově přistát, ale zahynula při havárii letounu. Tělo místní obyvatelé pohřbili do neoznačeného hrobu. Identifikace byla ale oficiálně potvrzena až v březnu 1983. Jméno Lidije Litvijakové bylo očištěno a v květnu 1990 jí byl udělen titul Hrdina Sovětského svazu in memoriam, na který byla navržena již v roce 1943. Protože ale nebylo jasné, co se s ní stalo, nebyl jí tehdy udělen (Kaněvski – Šedivý 1996, 16-21).

Nejznámějším příkladem pátrání po letci původem z Československa je osud Otto Smika, pátého nejúspěšnějšího čs. stíhacího esa 2. světové války. Ten se v listopadu 1944 jako třetí a poslední čs. letec stal velitelem čistě britské letecké jednotky. Tou byla 127. peruť RAF vyzbrojená letouny Spitfire Mk.XVI. Dne 28. listopadu 1944 letěl Smik v čele své jednotky na ozbrojený průzkum prostoru Arnhem – Hengele – Zowlle. Nad nádražím v posledním z uvedených měst sestřelilo německé protiletadlové dělostřelectvo dva stroje. Jeden havaroval na farmě Blooksteeg poblíž Zwolle, druhý dopadl do rozbahněného vodního příkopu u železničního náspu trati Kampen – Zowlle (Rajlich 2004, 258 - 260). Letouny pilotovali Otto Smik a Belgičan Henri L. J. Taymans. Vrak prvního letounu byl okamžitě odklizen a pilot pohřben na vojenském hřbitově De Kranenburg jako „neznámý Angličan“. V červnu 1945 na místě provedla šetření belgická vojenská mise, která našla vrak letounu sériového čísla RR227 a která pohřbeného pilota

označila za Taymanse. Proto bylo také tělo v roce 1951 exhumováno a převezeno do Belgie. Na místě pádu druhého letounu byl vztyčen železný kříž se zkomoleným jménem P/O O. SINK RAF (Pole) + 27.11.1944.

V roce 1961 navštívila farmu Bloksteeg vdova po Henri Taymansovi. Od pamětníků se dozvěděla, že z trosk letounu byl Němci vytažen vysoký, světlomasý muž. Jenže Henri byl malé postavy a tmavých vlasů. A navíc bylo asi poprvé pečlivě prozkoumáno, který z letců pilotoval jaký letoun. Ukázalo se, že Spitfire RR227 pilotoval Smik, Spitfire RR229 Taymans. Bylo jasné, že někde došlo k omylu a celý případ byl znovu otevřen. Jasnou odpověď tak mohlo dát jen vyzdvižení druhého letounu z bažinatého příkopu u Kamperweg. Vysoké náklady na provedení vyzdvižení z obtížného terénu však celou věc komplikovaly. V roce 1964 se o tuto záležitost začala zajímat holandská média a více méně pod tlakem veřejného mínění bylo rozhodnuto, že letoun bude vyzvednut. K tomu nakonec došlo 12. května 1965 a provedl ho speciální ženíjní tým nizozemského královského letectva. Ve vraku Spitfiru RR229 byly nalezeny ostatky pilota i s jeho osobními doklady i po dvaceti letech dobře čitelnými. Nalezeným letcem byl Henri Taymans, v Bruselu byl tedy pohřben Otto Smik. Následná náprava již byla provedena rychle. Taymans byl uložen do správného hrobu a Smik byl převezen na kanadský válečný hřbitov v Adegem East. V roce 1994 byly jeho ostatky exhumovány ještě jednou a převezeny do Bratislavy a uloženy ve Slávičím údolí (Rajlich 2004, 262 – 270).

K velmi zajímavému výzkumu došlo nedaleko Vídně v Rakousku. Do jihovýchodně položené obce Fischamend jezdila vlakem vždy 23. září, a to až do poloviny devadesátých let, stará žena oděná v černých šatech. Vždy šla z nádraží přímo za hranici obce k místnímu potoku protékajícímu pod železničním náspem. Zde položila květiny, chvíli pobyla a opět odjela. Místní obyvatelé postupem času zjistili, že pochází z Berlína a na zmíněném místě v roce 1940 zahynul během nehody její jediný syn Hans Treher. Ten ve Vídni zrovna prodělával výcvik stíhacího pilota a zemřel při havárii stroje Messerschmitt Bf 109 D. Místo smrti bylo

rodině letce oznámeno až v roce 1986 a od té doby ho každoročně jeho matka navštěvovala. Tento příběh zaujal skupinu místních nadšenců, kteří se rozhodli místo prozkoumat. Letoun dopadl do rozbahněného koryta potoku, a proto se pravděpodobně nikdo nepokusil trosky vyzvednout již během války. Během nedestruktivního výzkumu byly použity moderní metody včetně měření magnetometrem k určení přesné polohy vraku letounu. Ten i s obsluhou poskytli zaměstnanci vídeňské univerzity z ústavu pro geofyziku. Místo havárie se tak podařilo identifikovat a během let 2001 a 2002 došlo k odkryvu. Byly nalezeny trosky letadla včetně motoru Jumo 211, palubní zbraně, vybavení kabiny či části křidel. Nalezeny byly též ostatky pilota a ty následně pohřbeny. Bohužel letcova matka zemřela několik let před provedením výzkumu (Cronauer – Ster 2012, 14-21).

V předchozích řádcích byl představen jen nepatrný zlomek výzkumů, které napomohly s odkrytím osudů pohřešovaných letců z období 2. světové války. Ačkoliv se v posledních desetiletích podařilo identifikovat tisíce pohřešovaných, desetitisíce jich stále odpočívá pohřbeno neznámo kde. Například na slavném pomníku pohřešovaných letců RAF v Runnymede bylo v roce 1953, kdy byl slavnostně otevřen, uvedeno téměř 22 tisíc jmen. Osudy několika set letců se od té doby podařilo dohledat, takže počet jmen udávaný oficiálně v červnu 2012 kles na cifru 20 327 (Saunders 2009, 182-185¹⁴). Zcela unikátní postavení ve vyhledávání všech pohřešovaných mají americké ozbrojené síly, které mají speciální jednotu s úkolem odhalování osudů pohřešovaných vojáků všech konfliktů 20. století (podrobněji kapitola 7.1).

6.3.2 Odhalování událostí

Hlavním důvodem odkryvů havarovaných letounů na našem území je pátrání po událostech. Jedná se zejména o události spojené s několika velkými leteckými bitvami, ke kterým došlo nad českými zeměmi, a

¹⁴ <http://www.cwgc.org/find-a-cemetery/cemetery/109600/RUNNYMEDE%20MEMORIAL> [18. 6. 2012]

během kterých bylo ztraceno v jednom dni několik desítek letadel. K těmto událostem se většinou zachovaly přehledy ztrát všech zúčastněných stran, často ale nekompletní. Exkavace vraků je tak jedinou cestou, jak tyto nekompletní informace obohatit. Často se stane, že ve vraku, ke kterému je minimum písemných záznamů, nebo jsou tyto chybné, jsou objeveny pozůstatky letců. Jejich identifikace však není hlavním záměrem (Zdiarský 1998, 6-7; Rak 2010, 259). V tomto případě je ale koordinace aktivit a publikování výsledků výzkumů nutné, protože s každou nezaznamenanou akcí je ztracen jeden střípek z celkové mozaiky komplikovaných a složitých událostí.

K největší letecké bitvě nad naším územím došlo 17. prosince 1944. Tehdy vyslali Američané 827 letounů, které měly bombardovat rafinerie v Horním Slezsku. Proti nim vzlétlo asi 100 německých stíhaček, epicentrem letecké bitvy se stalo nebe nad Moravou. Během boje bylo ztraceno 66 letounů a padlo 222 letců. Mnoho dalších letadel bylo poškozeno. Z dvaceti pěti pohřešovaných amerických letounů jich deset havarovalo na Moravě. Německé jednotky přišly o 51 letadel, 17 jejich pilotů padlo a čtyři jsou stále nezvěstní. U devětadvaceti letadel nejsou známy bližší okolnosti ztráty včetně jmen pilotů, v sedmnácti případech ani místo dopadu. Ovšem trosky letadel, která úspěšně nouzově přistála, byly pravděpodobně odklizeny (Rajlich 1997, 77-83; Rak 2010, 259). Členové skupiny Nadace letecké historické společnosti Vyškov dlouhodobě události této bitvy studují, v 90. letech odkryly nejméně šest letadel tehdy sestřelených. Podařilo se jim nalézt též tři těla pilotů, včetně pozůstatky Heinze E. Kriega u obce Mankovice v okrese Nový Jičín, který byl stále evidován jako nezvěstný. Naopak během exkavace u obce Hruška v okrese Prostějov našli trosky jiného stroje, než toho, který se zde měl podle písemných pramenů nacházet (Mahr 1999, 7-9; 2000, 33-35; Rak 2010, 259).

V jiných případech je cílem výzkumů potvrzení údajů známých z jiných druhů pramenů. Příkladem je výzkum stíhacího stroje North American P-51D Mustang, sestřeleného v dubnu 1945 při útoku na

Ruzyňské letiště. Pilot se pokusil nouzově přistát na hladině Litovického rybníka u obce Hostivice, manévr ale nezvládl a rozbil se o hráz a zde rostoucí stromy. Pilotovi se však nic vážného nestalo a byl zajat. Podle literatury zde 16. dubna havaroval velitel 4. stíhací skupiny 8. americké letecké armády Col. Sidney S. Woods (Rajlich 1997, 110; Foud – Krátký – Vladař 1997, 30-31). Během terénního výzkumu v květnu 1995 byl však nalezen důkaz, že zde havaroval letoun sériového čísla 414-648. Ten však pocházel od jiné jednotky a jeho pilotem byl 2/Lt. Robert W. Muller. K jeho ztrátě ale došlo až o den později 17. dubna a místo havárie jeho stroje nebylo známo. Výzkum tak zcela změnil dosud uváděná fakta (Plavec 2008, 224; Rak 2010, 259-260¹⁵).

Ve velké Británii se velké pozornosti dostalo exkavaci vraku letounu Hurricane Mk.I od 504. perutě, který byl sestřelen nad Londýnem během památné bitvy 15. září 1940. Jeho pilot Ray Holmes se zachránil na padáku, letoun dopadl na křižovatku ulic Buckingham Palace Road a Ebury Bridge Road. Pro příběh je ale důležitější, že Holmes předtím sestřelil německý bombardér, který se předčasně kvůli svému poškození nouzově zbavil svého pumového nákladu. Část z bomb dopadla do zahrad královského paláce a tisk z Holmese udělal zachránce královské rodiny a národního hrdinu. V roce 2004 proto stanice Channel 5 uspořádala odkryv trosk tohoto letounu. Nikdo však netušil, zda se na místě nacházejí. Navíc je křižovatka těchto dvou ulic jednou z londýnských nejušnějších a odkryv byl proto naplánován na jednu noc a televizí přenášen v přímém přenosu. Místo odkryvu bylo určeno složitou analýzou dobových snímků a na vozovce označeno velkým X. Odkryv pak šel podle plánů a opravdu byly nalezeny části letounu, včetně motoru a fragmentů kabiny. Ray Holmes byl na místě výzkumu přítomen a po nakonzervování byly nalezené artefakty představeny královně Alžbětě II. Tato exkavace tak nejen přidala nové informace k jednomu

¹⁵ <http://www.letecka-archeologie.cz/nalezky/nalez%203.htm> [5. 7. 2010]

z nejdůležitějších období britských dějin, zároveň i velmi zpopularizovala práci archeologů (Parry 2010, 44-60).

6.3.2.1 Sestřelení Douglase Badera

Stručný životopis

K největším britským legendám 2. světové války patří Douglas Bader. Narodil se v roce 1910 a do řad RAF byl přijat v roce 1928. Ovšem 14. prosince 1931 havaroval během nácviaku akrobacie se svým strojem a těžce se zranil, mimo jiné mu musely být amputovány obě nohy. To samozřejmě znamenalo konec jeho letecké kariéry a Bader následně pracoval v petrolejovém průmyslu. Po vypuknutí války však zažádal o opětovné přijetí k RAF a zařazení do leteckých operací. Podařilo se mu přesvědčit nadřízené, že i se svým hendikepem je schopný bojově létat a v březnu 1940 se stal velitelem letky u 222. perutě. S tou zasáhl poprvé do bojů během evakuace britských jednotek z francouzského přístavu Dunkerk. Zde také 1. června získává první vzdušné vítězství. V červenci se stává velitelem 242. perutě, jejíž personál tvoří hlavně Kanadčané. S ní zasahuje do bitvy o Británii. V jejím průběhu přichází s návrhem použití „velkého křídla“, tedy svazku několika perutí nasazených společně proti německým náletům. Dostává povolení a součástí jeho „velkého křídla“ se stávají i polská 302. a československá 310. stíhací peruť. Už v té době se stává národním hrdinou a žijící legendou.

V roce 1941 létá v čele několika perutí na operace nad okupovanou Evropou. Dne 9. srpna 1941 se stal nezvěstným po leteckém boji, brzy však do Británie přišla zpráva, že je v německém zajetí. Do té doby získal 20 samostatných a 4 společná vítězství. Následné události jen podpořily jeho legendu. Bader totiž přišel o své protézy a Britové mu náhradní shodili na vybrané německé letiště během probíhajícího náletu. Jakmile je pak obdržel, okamžitě se pokusil o útěk. To zkusil ještě několikrát, až mu Němci začali protézy na noc zabavovat. V roce 1943 byl přesunut do zajateckého tábora pro prominentní vězně a „věčné útěkáře“ umístěného v saském hradě Colditz. Zde se dočkal konce války. Po návratu do

Británie obdržel řadu vysokých vyznamenání, účastnil se mnoha rozhlasových a následně i televizních vysílání a napsal několik knihy. Zemřel v roce 1982 (Shores – Williams 1994, 104-105; Saunders 2007, 8-9).

Nejasnosti kolem Baderova sestřelení

Události z 9. srpna 1941 jsou dodnes zahaleny rouškou tajemství. Cílem formace RAF byla tehdy elektrárna ve francouzském městě Gosnay. Nad cílovou oblastí došlo k boji s německými stíhači, ve kterém RAF ztratila osm letadel. Jedním z nich byl i Spitfire Mk.VA sériového čísla W3185 a označeným Baderovými osobními iniciály DB (Franks 2000, 133-134). Co přesně se však Baderovi stalo je dodnes nejasné. Z navrátilých pilotů nikdo přesně neviděl, co se s jejich velitelem událo. Jisté je, že se Bader zachránil na padáku a po zajetí mu byl představen pilot, který ho měl sestřelit.

Po návratu ze zajetí však byly Baderovy výpovědi na toto téma dost nejednotné, zmiňoval se nejen o sestřelení, ale též o srážce s vlastním i nepřátelským letounem či sestřelení od protiletadlového dělostřelectva. Za jeho života se oficiální verzí stala ta, že byl sestřelen německým stíhačem. Události z 9. srpna 1941 však byly stále v centru zájmu britských leteckých historiků. Jeden z nich, Andy Saunders, jim věnoval několik let svého badatelského úsilí, prošel archivní záznamy obou stran, srovnával výpovědi svědků, s některými se i setkal. Nejdůležitější pro něj pak bylo porovnat hlášení o vítězstvích a ztrátách, zejména se zaměřil na rozdíly a shody v udávání míst a časů.

V hlášeních Bader uváděl, že útočil na nepřítele, když náhle jeho Spitfire ztratil skoro celou ocasní část. Jiný pilot RAF hlásil, že nepřátelskému letounu, se kterým bojoval, ustřelil ocas. Žádný německý pilot nehlásil vítězství nad letounem bez ocasu v prostoru Baderova boje, všechny ostatní nároky se Saundersovi podařilo přiřadit k dalším ztrátám RAF v tomto boji. Britové nárokovali větší počet vítězství, Němci ale přišli jen o dva letouny, žádný z nich však neměl ustřelený ocas, ačkoliv

informací o jedné z těchto ztrát bylo málo. Saunders tak došel k závěru, že Badera sestřelil vlastní pilot, který hlásil vítězství nad letounem bez ocasu. V této fázi svého bádání měl Saunders jedinou možnost, jak svou teorii potvrdit. Nalézt trosky obou letounů. V případě německého letounu chtěl zjistit, zda má ocasní plochy, vrak Baderova Spitfiru měl být důkladně prozkoumán a měla být zjištěna pravá příčina jeho ztráty.

Dne 15. srpna 2004 bylo provedeno odkrytí německého letounu severně od Aire-sur-La-Lys, který zde měl dopadnout právě 9. srpna 1941, protože archivní dokumenty neuváděly přesné místo pádu letounu Messerschmitt Bf 109 F výrobního čísla 8350, jehož pilot Albert Schlager při nepodařeném seskoku padákem zahynul. Metoda odkryvu byla stejná jako v dalších obdobných případech. Pomocí detektoru kovů bylo určeno místo s nejintenzivnějším výskytem kovů a pomocí rypadla bylo místo vytěženo. Trosky se podařilo objevit v hloubce kolem devíti metrů a prvním nálezem byly kompletní ocasní plochy včetně obou zadních křídélek a směrovky. Byl nalezen též štítek s výrobním číslem 8350, který potvrdil, že se jedná o hledaný Schlegerův letoun. Tím bylo potvrzeno, že tento letoun nebyl sestřelen v boji s Baderem (Saunders 2007, 50-51).

Zbývalo tak již jen najít Baderův Spitfire. Ovšem hledání tohoto letounu se ukázalo obtížnějším, než Saunders čekal. V průběhu války totiž v této oblasti havarovalo nejméně pět letounů Spitfire a pamětníci si jednotlivé události pospojovali a nebyli schopni říci, kde přesně havaroval letoun 9. srpna 1941. Navíc v roce 1996 ohlásil nalezení Baderova letounu jiný badatel se svou skupinou. Ovšem během exkavace, kterou provedli téhož roku, objevili trosky Spitfiru pozdější verze Mk.IX a podle nálezu padáku usuzovali, že jeho pilot zahynul. Na tomto případě je pak zajímavé, že skupina špatně identifikovala letoun i pilota, protože použila jen základní přehled ztrát RAF a podle toho jejich objevu nejlépe „odpovídal“ letoun Philipa Archera od 421. perutě RAF. Ten byl ztracen 17. června 1943. Saunders zjistil, že skupinou udávané údaje se neshodují se záznamy o ztrátě tohoto stroje. Například typ motoru a jeho sériové číslo se neshodovalo s nalezeným. Navíc místo pádu Philipa

Archera bylo známo a nalézalo se 40 kilometrů západně od místa jejich exkavace. Na tomto případě se jasně ukázalo nebezpečí, že pokud aeroarcheologové nemají relevantní informace z dostupných písemných pramenů, může dojít ke špatné interpretaci nálezu a ke zmatení dosud známých údajů. Identita jimi nalezeného letounu pravděpodobně není dodnes známa (Saunders 2007, 84-86).

Ovšem ani Saundersovo pátrání po Baderově letounu nebylo úspěšné. Z možných lokalit byla po konzultaci s odborníkem na letecké nehody Bernie Forwardem, který byl i u odkryvu a měl určit příčiny nehody, jedna vybrána. Zde byla v roce 2005 za přítomnosti televize provedena exkavace. Ovšem již první nalezené artefakty vylučovaly nalezení Baderova letounu. Byly odkryty například zbytky dřevěné vrtule, Baderův stroj však měl vrtuli železnou, či součástky z leteckého kanónu, kdežto Spitfire Mk.VA byl vyzbrojen jen kulomety. Trochu nového očekávání tak do pátrání přineslo objevení pilotní kukly s iniciálami DB. Konec všem nadějím udělalo nalezení štítku s výrobním číslem CBAF IX 401, který značil, že se jednalo o 401 letoun verze Mk.IX vyrobený v závodě v Castle Bromwich. Tento záznam odpovídá sériovému číslu RAF MA764. Zmíněný letoun patřil 122. peruti a byl ztracen 25. listopadu 1943. Jeho pilot Donald Bostock, tedy shodou okolností stejné iniciály jako Douglas Bader, se zachránil na padáku. Následně se mu podařilo vyhnout zajetí a v lednu 1944 se vrátil do Británie. Ani Saunders tedy Baderův Spitfire nenašel a je pravděpodobné, že trosky tohoto letounu zůstaly na povrchu a byly následně Němci odklizeny (Saunders 2007, 93-102).

Pátrání po událostech z 9. srpna 1941 však ukázalo, že aeroarcheologie má svou nezastupitelnou roli při objasňování událostí, které jsou z písemných pramenů nebo výpovědí pamětníků nejasné. Ve špatné práci s těmito prameny se však skrývá velké nebezpečí chybné interpretace.

6.3.3 Letadlo jako artefakt

K výzkumu havarovaných letadel však můžeme přistupovat zcela stejně jako k výzkumu jakéhokoliv artefaktu z kterékoliv doby. Můžeme sledovat jejich formální, polohovém praktické a arbitrární vlastnosti, vytvářet chronologie, popisovat transformace či účel (Neustupný 2007, 23-29, 43-451 Neustupný 2010, 67-71). To, že se tomu tak zatím neděje, je z důvodu nedostupnosti kvalitní pramenné základny a finanční, časové ale i znalostní náročnosti některých možných analýz. Vzhledem k době vzniku většiny zkoumaných letadel, která nedosahuje stáří ani jedno století, a k faktu, že k mnohým se dochovalo velké množství různých archivních pramenů včetně výrobní a technické dokumentace, měly by tyto být dobře známy a zdokumentovány. To se však týká spíše letadel civilních a v době míru. V době války je vše jinak. Technický vývoj jde rychlým tempem, životnost strojů je v řádu týdnů a úplně nový typ je za dva až tři roky zastaralý, vyřazený z výzbroje a sešrotován. Spousta změn a úprav, často provedených přímo v polních podmínkách, tak není zdokumentována (Rak 2010, 260).

Na příkladu letounu De Havilland Mosquito britský archeolog V. Holyoak přiblížil tento problém detailněji. Do dnešních dnů se zachovalo dvacet devět ze 7781. postavených letounů Mosquito. Jedná se o první prototyp, který se zásadním způsobem liší od sériové produkce, dvacet z dochovaných kusů bylo postaveno po válce. Osm bylo skutečně postaveno v letech 1939-1945, ovšem jen dva z nich se účastnily bojových operací. Z těchto dvou je jeden v letuschopném stavu, a prošel proto důkladnou rekonstrukcí. Druhý prodělal v roce 1944 havárii a pro výstavní účely byl upraven doplněním chybějících částí z jiných letadel téhož typu. Žádné z dochovaných Mosquit tak nereprezentuje originální, válečnou podobu a žádné nemá původní kompletní vnitřní vybavení či zbarvení. V tomto stavu jsou jen vraky uložené v zemi nebo na dně vodních ploch (Holyoak 2001, 260; Rak 2010, 260-261).

Za využití písemných nebo obrazových pramenů mohou být snadno identifikovány změny na vnější konstrukci letadel, úpravy vnitřního vybavení ale jsou těžko zachytitelné, navíc pokud k nim docházelo v bojových podmínkách, kde se žádné záznamy vůbec pořizovat nemusely. K velkému počtu změn ale docházelo již přímo v továrnách a to z mnoha důvodů, jako je např. komplikovanost válečné, rozptýlené výroby. Někaké díly nemusely být pro kompletaci včas hotové a mohly je nahradit díly jiné (např. vrtule, zaměřovače, radiostanice atd.). Mohl být také nedostatek předepsaných kamuflážních barev, které tak nahradily jiné. Toto je typické zejména pro válečnou výrobu v SSSR. Například stíhací letoun Lavočkin LaGG-3 byl stavěn v 66. výrobních sériích a letouny se od sebe v různých detailech, ale někdy i v dost podstatných věcech, včetně verze použitého motoru či konstrukce svislé ocasní plochy, lišily (Špůrek 2007, 6-9). Většina sériově vyráběných letounů pak existovala v několika základních verzích. Již zmíněný britský letoun Mosquito jich měl přes třicet a kromě domácí Velké Británie byl vyráběn i v Kanadě a Austrálii. Stíhací letoun Supermarine Spitfire postavený v počtu přes 22 500. kusů byl vyráběn ve dvaadvaceti základních verzích, s několika desítkami dalších variant. V průběhu výroby však byly na letounech prováděny další drobné konstrukční změny a úpravy podle zkušeností získaných během bojového nasazení. Existuje tak velká pravděpodobnost, že ne všechny tyto změny jsou v archívních pramenech zaznamenány a mohou být odhaleny jen exkavací vraků. K tomu je ovšem potřebná důkladná znalost konstrukce studovaných letadel (Holyoak 2002, 661- 662; Rak 2010, 261).

Za využití písemných nebo obrazových pramenů mohou být snadno identifikovány změny na vnější konstrukci letadel, úpravy vnitřního vybavení ale jsou těžko zachytitelné, navíc pokud k nim docházelo v bojových podmínkách, kde se žádné záznamy vůbec pořizovat nemusely. K velkému počtu změn ale docházelo již přímo v továrnách a to z mnoha důvodů, jako je např. komplikovanost válečné, rozptýlené výroby. Někaké díly nemusely být pro kompletaci včas hotové

a mohly je nahradit díly jiné (např. vrtule, zaměřovače, radiostanice atd.). Mohl být také nedostatek předepsaných kamuflážních barev, které tak nahradily jiné. Toto je typické zejména pro válečnou výrobu v SSSR. Například stíhací letoun Lavočkin LaGG-3 byl stavěn v 66. výrobních sériích a letouny se od sebe v různých detailech, ale někdy i v dost podstatných věcech, včetně verze použitého motoru či konstrukce svislé ocasní plochy, lišily (Špůrek 2007, 6-9). Většina sériově vyráběných letounů pak existovala v několika základních verzích. Již zmíněný britský letoun Mosquito jich měl přes třicet a kromě domácí Velké Británie byl vyráběn i v Kanadě a Austrálii. Stíhací letoun Supermarine Spitfire postavený v počtu přes 22 500 kusů byl vyráběn ve dvaadvaceti základních verzích, s několika desítkami dalších variant. V průběhu výroby však byly na letounech prováděny další drobné konstrukční změny a úpravy podle zkušeností získaných během bojového nasazení. Existuje tak velká pravděpodobnost, že ne všechny tyto změny jsou v archívních pramenech zaznamenány a mohou být odhaleny jen exkavací vraků. K tomu je ovšem potřebná důkladná znalost konstrukce studovaných letadel (Holyoak 2002, 661- 662; Rak 2010, 261).

Do dnešních dnů se také nezachovala celá řada v minulosti vyráběných typů letadel, například 91. typů létajících v době 2. světové války nad Británií se do dnešních dnů zachovalo 75% procent. Z letounů německých však už jen polovina a to včetně letadel stavěných v tisícových sériích, jako jsou bombardéry Dornier Do 17 a Do 217. Z 93 typů britských vojenských letounů vyráběných před rokem 1945 se pak dochovalo jen 28%. Jediným způsobem, jak se dnes k těmto letounům dostat, je identifikovat místo, kde havarovaly a vraky potom vyzvednout pro další studium a vystavení veřejnosti (Holyoak 2001, 259-260). U typů letounů stavěných před rokem 1945 u nás je situace obdobná. Z poměrně velkého počtu typů se dochovaly jen dva - Letov Šm-2 a Avia BH-11C. Všechny ostatní letouny vystavené v muzeích jsou replikami, někdy však vystavené kolem nějaké zachované části. Například replika rekordního letounu Aero Ab-11 L-BUCD, s jehož originálem v roce 1926 osádka ve

složení špkt. Vilém Stanovský a mechanik továrny Aero František Šimek provedla propagační cestu po státech Evropy, severní Afriky a Malé Asie, je postavena kolem původního motoru a několika dalších zachovaných součástí z jiných letounů tohoto typu (Kolmann 2005, 52-54). Na našem území jsou ale dochovány i raritní zahraniční konstrukce. Například v Muzeu Šumavy v Sušici jsou trosky dopravního letounu Wilbault-Penhoët 282 od společnosti Air France. Stroj havaroval 24. prosince 1937 u Kašperských Hor. Protože tento typ vznikl jen v 21. exempláři, je pravděpodobné, že jeho části uchované v muzeu (např. vrtulový list, směrové kormidlo, sedačka pilota), jsou zároveň jedinými částmi dochovanými na celém světě (Rak 2010, 261-262). Tento přístup je studiu havarovaných letadel je ale důležité ještě hlouběji teoreticky rozpracovat.

6.4 Nynice – odkryv německého letounu

6.4.1 Historické pozadí

Osmý květen 1945 měl být posledním dnem války v Evropě, vstoupila totiž v platnost kapitulace Německa, na území Čech se však stále tvrdě bojovalo. Němečtí vojáci totiž nechtěli padnout do sovětského zajetí a pokoušeli se probít k Američanům na západě. Od 5. května navíc zuřilo Pražské povstání a i na dalších místech došlo k bojům mezi českými vlastenci a ustupujícími Němci. České země se tak staly posledním bojištěm války v Evropě. Na našem území se samozřejmě v té době nacházelo velké množství letadel německé Luftwaffe, jejichž piloti bojovali hlavně nad Slezskem a Moravou s postupující Rudou armádou. Na českých letištích se tak nacházely i zbytky legendárních německých jednotek a letounů, jako byly stíhací Bf 109 od JG 52 v Německém Brodě, bitevní Ju 87 a FW 190 od SG 2 v Milovicích, či proudovými Me 262 vyzbrojená JG 7 operující z letišť v Praze, Plzni a Žatci. Také jejich piloti se pokoušeli o ústup na západ (Rajlich 2005, 60-67).

Onoho dne na českém nebi panoval docela čilý provoz. Americké letouny hlídkovaly nad oblastí obsazenou americkými silami, které již 6.

května zastavily svůj postup na předem dohodnuté demarkační linii. Přes tu již přelétaly jen průzkumné stroje, aby monitorovaly dění dále ve vnitrozemí. Plzeňsko obsazené silami Pattonovy 3. armády měla na starost 10. průzkumná skupina (10. Photographic Group (Reconnaissance), PG(R)). Již ráno v 7 hodin 15 minut zachytila dvojice průzkumných letounů Mustang pilotovaných 2./Lt. Stanley F. Newmanem a 1./Lt. Manuelem N. Geigerem ze 162. taktické průzkumné peruti (Tac. Recon. Squadron, TRS) dva německé stroje Focke-Wulf FW 190 a donutila je nouzově přistát v poli na Domažlicku (obr. 26). V dalším průběhu dne se objevovala další německá letadla unikající z nitra Čech. Jen nad Plzeňskem zachytili piloti 10. PG(R) okolo 30 letadel a doprovodili je na vlastní letiště R. 28 v bavorském Fürthu. Jiné německé letouny pronikly bez povšimnutí a přistávaly na různých místech Američany obsazeného Německa a západních Čech. Celkem 8. května 1945 uniklo z Čech asi 300 letadel. Letci Luftwaffe chaoticky přilétali s různými letadly bez vztahu ke své původní jednotce, často i s dalším cestujícím ukrytým v trupu. Pokud narazili na americké letouny, většinou nekladli odpor a vzdali se (Rajlich 2005, 60-67; Foud – Krátký – Vladař 1997, 148-149).

Překvapivě proto skončilo další setkání mezi Mustangy 10. PG(R) a letouny Luftwaffe, stalo se tak kolem osmé hodiny večerní nad údolím řeky Berounky (obr. 27). Právě zde hlídkovala dvojice pilotů 15. TRS 2./Lt. Leland A. Larson (obr. 28) a 1./Lt. George R. Schroeder, kteří spatřili dvojici německých letounů Focke-Wulf FW 190. Jejich piloti se letem nízko nad zemí snažili uniknout pozornosti. Američtí piloti se k nim přiblížili a dle vlastního svědectví jim zamáváním křídly dali signál, aby je následovali na jejich letiště. Němci se však pokusili o únik a během divokých manévrů ani jeden z pilotů své letadlo nezvládl a havaroval. Američané nevypálili ani jednu ránu ze svých zbraní. Po přistání si každý z Američanů nárokoval jedno vzdušné vítězství v oblasti Radnic, Schroedrova stíhačka dokonce utrpěl jeden zásah do levého křídla.

Larson se tímto také stal posledním americkým stíhacím esem v Evropě (Ivie 2003, 153-155; Olynyk 1995, 394).

Ovšem svědci události na zemi viděli vše trochu jinak: „*Slyšel jsem střelbu a pak i spatřil dva americké letouny, jak útočí na německou stíhačku, která vzápětí chytla a padla kolmo k zemi*“ (Foud – Krátký – Vladař 1997, 148). Popisují tak reálný letecký souboj a vyvstává otázka, proč se němečtí piloti směřující do zajetí pustili do boje. Jeden letoun se zřítil u obce Nynice, druhý u zhruba 2,5 km vzdálené obce Nadryby. Letoun havarující u Nynic po pádu explodoval a trosky se rozlétly do všech stran. Část z nich skončila i v nedaleké řece Berounce. Oba piloti zahynuli a byli pohřbeni v okolí pádu jejich letadel. Jejich identita není dodnes známá (Foud – Krátký – Vladař 1997, 148-149).

Cílem odkryvu tak bylo pokusit se objasnit události z 8. května 1945. Hlavními otázkami bylo, zda můžeme potvrdit, že německé letouny byly sestřeleny americkými, například průstřely na dochovaných částech Focke-Wulfu. Dále zda se nám podaří nalézt nějaký artefakt, který by umožnil identifikaci padlého pilota, nebo aspoň do stavu které jednotky sestřelený letoun patřil. Zároveň se jednalo i o revizní výzkum po aktivitách amatérů. Vlastní exkavace proběhla v červenci 2009 (Rak – Vladař 2010).

6.4.2 Terénní výzkum

Místo havárie letounu FW 190 se nachází na levém břehu řeky Berouanky, asi 6 m od vody, 700 m východně od vesnice Nynice a 300 m severně od přívozu Darová. Místem protéká malá vodoteč, která se zde vlévá do Berouanky. A jen pro zajímavost, nalézají se pod bezejmennou vyvýšeninou, na které se nachází pohřebiště pozdní doby bronzové, které dalo jméno nynické kultuře.

Lokalita je v letních měsících zarostlá bujnou, vysokou vegetací charakteristickou pro okolí vodních ploch. Prvním krokem tak bylo vykloučení těchto divoce rostoucích rostlin a použití detektoru kovů (obr.

29). Bohužel místo havárie se nalézá v záplavové zóně a je dlouhodobě neudržováno. Po několika nedávných povodních, z nichž ta největší byla v srpnu 2002, se na lokalitě nacházela spousta naplaveného drobného odpadu včetně kovového. Použití detektoru se tak v této fázi nesetkalo s úspěchem. Samotné místo pádu letounu bylo identifikováno mírnou prohlubní v terénu, která, jak se později ukázalo, zůstala po předchozím výkopu. Zde byla umístěna sonda 1, která na své západní straně končila v prudkém svahu. Vedle této sondy byla zaznamenána kamenná destrukce, což vedlo k myšlence, že by se mohlo jednat o zeď zpevňující bývalé pole nad místem havárie a že trosky stroje by mohly být zachovány pod ní. Poslední sonda byla umístěna asi 8 m od prvních dvou, na místě, kde byly detektorem nalezeny neidentifikované kousky kovů a i zde byla mírná prohlubeň (obr. 30). První hypotéza vycházející z různých písemných a orálních zpráv byla, že letoun se přiblížil směrem proti proudu řeky Berounky, pilot se pokusil o nouzové přistání, které však nezvládl a narazil do mírného svahu možná zpevněného malou zídou.

Sonda 1 (2 x 4 m) byla položena přímo na prohlubeň v terénu, kde byl prováděn výzkum. Zhruba v polovině sondy se pozvolně stoupající břeh prudce zvedá vzhůru, výškový rozdíl mezi spodní a horní hranou sondy byl téměř 2 metry. Byly zachyceny 4 vrstvy, dvě mají souvislost s místem havárie a jsou pozůstatkem následných aktivit (obr. 31-32).

Obě tyto vrstvy obsahovaly různé trosky letadla, zejména různé velké kusy hliníkových plechů z potahu, z nichž některé mají zachovanou původní barvu, vybuchlou municí do palubních zbraní letounu, zničenou hliníkovou láhev a další zkorodované a těžko identifikované části. Nejzajímavějšími nálezy jsou dva štítky s vyraženým číslem 9-801, 422 796,14. Dále sklíčko ze zaměřovače s patrnou ryskou, kus plastiku s vyraženým nápisem Fl. 3260 a mince o hodnotě 50 feniků z roku 1935 (obr. 33).

V hloubce jednoho metru se objevilo intaktní podloží, ve kterém byl nalezen shluk velmi zkorodovaného a požárem spečeného železného

materiálu s neidentifikovatelnou součástí motoru. Po jeho vyjmutí byl proveden průzkum dna výkopu detektorem kovů. Ten již nehlásil přítomnost kovů a sonda byla uzavřena.

Sonda 2 (3 x 2 m) se nacházela 8 m na východ od sondy 1. Místo bylo zvoleno na mírné terénní prohlubni, v okolí bylo nalezeno několik fragmentů, které by mohly pocházet z letounu. Výzkumem byly zachyceny 2 vrstvy. První, nejmocnější byla tvořena smíšeným materiálem a zcela jistě souvisí s několika nedávnými povodněmi. Ve vrstvě bylo nalezeno několik artefaktů, které byly přineseny vodou včetně kovových. Druhou vrstvu tvořila intaktní půda bez nálezů (obr. 34).

Sonda 3 (3 x 2 m) se nalézala vlevo (na jih) od sondy 1. Jednalo se o „hromadu kamení“ podle původní hypotézy o možnou destrukci břeh zpevňující zdi po nárazu letadla. Po začistění kamenů se však ukázalo, že se nejedná o pozůstatek žádné konstrukce a s pádem letounu nemá žádnou souvislost. Ve svrchní odklízené vrstvě bylo nalezeno několik drobných, neidentifikovatelných kusů kovu. Průzkum detektorem kovů po začistění již přítomnost kovů nehlásil (obr. 35).

6.4.3 Interpretace

Podle stratigrafických vztahů se letoun zřítil z výšky přímo na místo havárie a pilot se podle všeho nepokusil o nouzové přistání. Na lokalitě jsou zaznamenány také nejméně dva rozsáhlé zásahy po havárii. Souvisí patrně s aktivitami amatérů. Ti místo „vytěžili“ poměrně dobře a na lokalitě zůstali jen menší, těžko identifikovatelné fragmenty letouny. Nejzajímavějšími jsou dva štítky s vyraženým číslem 9-801, 422 796,14. Pochází z motoru BMW 801, který letouny typu FW 190 poháněl. Bohužel se nejedná o žádné sériové číslo, ale jen o číslo jedné ze součástek motoru (obr. 36).

Stroje Focke-Wulf FW 190 A tvořily společně s letouny Messerschmitt Bf 109 standardní výzbroj nejen stíhacích, ale též bitevních, stíhacích-bombardovacích a průzkumných jednotek Luftwaffe.

Prototyp letounu navrhnutého Kurtem Tankem poprvé vzlétl 1. června 1939. Do služby vstoupil v létě 1941 u jednotky II./JG 26 v Belgii (Smith – Creek 2011, 41-45, 84-85). V roce 1945 tvořilo nejrozšířenější verzi letounu verze A-8, která byla vyrobena v téměř pěti tisících kusech. Stroj poháněk motor BMW 801 D-2 s výkonem 1700 koní, létal rychlostí 640 km/h a dosahoval vzletové hmotnosti kolem 4300 kg. Vyzbrojen byl dvěma kulomety ráže 13 mm nad motorem a čtveřicí kanónů ráže 20 mm v křídlech. Délka letounu byla 8,95 m a rozpětí 10,51 m. Stroje bylo možno v polních podmínkách upravit různými stavebními sadami (Rüstsätze). Např. sada R2 nahrazovala dvojici křidelních zbraní výkonnějšími kanóny ráže 30 mm vhodnými k boji s čtyřmotorovými bombardéry, R8 byla dodatečným pancéřováním kabiny pilota nebo R11 obsahovala dodatečné radiovybavení¹⁶. Ve výzbroji německých jednotek se ale nacházeli i starší verze A-6, A-7, raritní A-9, bitevní úprava F-8 nebo bombardovací G-2 a G-8. Všechny se lišily je detaily (verze motoru, zbraní, radiovybavení atd.) a odlišit je během odkryvu je téměř nemožné. Hlavním vodítkem je tak nález výrobního štítu se sériovým číslem stroje, které by jednoznačně určilo verzi i továrnu. Zároveň by to výrazně pomohlo s identifikací jednotky, u které stroj sloužil.

Bohužel námi nalezené štítky neobsahují číslo sériové, ale jen číslo jedné ze součástí motoru. To pomáhalo při údržbě, když bylo potřeba jí vyměnit, zašel mechanik do skladu, kde toto číslo nahlásil a dostal nový díl. Zajímavé jsou také dva větší kusy plechů z potahu letounu se zachovalou původní barvou (obr. 38). Standardní zbarvení strojů FW 190 v té době tvořily na horních plochách barvy hnědofialové RLM 81 a tmavě zelená RLM 83 nebo 82 a šedá RLM 76 na spodních a bočních plochách, zde byly doplněny skvrnami většinou zelených a hnědých barev. Jejich pozůstatky se nám na nalezených dílech dochovaly.

Bohužel žádný z nalezených artefaktů nepomůže s identifikací stroje (obr. 39-40). Dokázali jsme tak potvrdit, že na zkoumaném místě

¹⁶ <http://forum.valka.cz/viewtopic.php/title/Focke-Wulf-Fw-190-A-8/t/6492> [26. 6. 2012]

havaroval stroj typu FW 190, plně vyzbrojený a nesoucí standardní zbarvení. Nebyly také nalezeny žádné lidské pozůstatky, což odpovídá výpovědím, že pilot byl pohřben. Podle výpovědí se tak stalo u místa havárie, přesná lokalizace není zatím známá. Výzkum také ukázal nebezpečí nekontrolovaných aktivit na lokalitách tohoto typu. Bylo zjištěno, že místo bylo nejméně dvakrát odkryto. Není nám však známo kdy a kým. Je možné, že při výkopech provedených v minulosti byly nalezeny nějaké předměty, které by s identifikací jak jednotky, tak zejména padlého piloty mohly pomoci. Je tak velmi pravděpodobné, že pokud tyto informace existovaly, zmizely zřejmě již navždy se svými neznámými objeviteli (Rak – Vladař 2010).

7 VÁLEČNÉ OBĚTI

Každý ozbrojený konflikt s sebou přináší velké počty obětí a to nejen z řad vojáků, ale též civilního obyvatelstva. S globalizací konfliktů ve 20. století počet civilních obětí stoupá dramatickou řadou. Badatelský výzkum míst, kde byly oběti pohřbeny, je stále velmi důležitý. Zkoumané události se odehrály poměrně nedávno, stále můžou žít příbuzní mrtvých nebo pachatelé, pokud mrtví byli oběťmi válečných zločinů. Výzkum tak musí být prováděn s maximální pečlivostí, přesností a odpovědností, aby získaná data přinesla co nejvíce informací o totožnosti mrtvých a o tom, co se jim stalo. Podobné výzkumy jsou pak pečlivě sledovány veřejností a jakákoliv chyba či nepietní zacházení s těly by zcela jistě znamenalo vážný problém. Naopak úspěšné zvládnutí výzkumu může výrazně zvýšit prestiž pracoviště.

V této kapitole tak bude představeno několik přístupů k této problematice. V první části přístup amerických ozbrojených sil k otázce padlých vojáků, následně problematika výzkumů hromadných hrobů s příkladem vlastního výzkumů hromadného hrobu obětí pochodů smrti na Tachovsku, byť se jednalo o hrob po válce exhumovaný. Pokračovat bude kapitola o problematice opuštěných německých hřbitovů v západním pohraničí a nakonec bude zmíněna otázka hrobů sovětských

vojáků v této oblasti, která může být zajímavým tématem pro další bádání.

7.1 Exhumace obětí válečných konfliktů – americká zkušenost

7.1.1 Americký přístup k pátrání po nezvěstných

Americké ozbrojené síly jsou známé tím, že vydávají velké úsilí na návrat padlých vojáků „domů“. Americká vláda též vydává nemalé prostředky na pátrání po vojácích nezvěstných a to hlavně za účelem osvětlení jejich osudu, pietního pohřbení mrtvých, případně odhalení válečných zločinů na vojácích spáchaných. Informace těmito aktivitami získané jsou předávány pozůstalým a velice kladně přijímány i širokou veřejností. První snahy o vyhledávání pohřešovaných vojáků a bojovníků se objevily již v první polovině 19. století během válek s Indiány, prvnímu rozsáhlejšímu identifikování a nepohřbívání mrtvých došlo po skončení občanské války let 1861-1865. Během španělsko-americké války v roce 1898 byla přijata zásada, že americký voják by měl být pochován na domácí půdě, která je dodržována do současnosti (Rak 2009, 72). V roce 1917 se zapojili Američané do bojů 1. světové války, v jejímž průběhu vedli přísnou evidenci padlých a uložení těl pro jejich převoz do USA. V průběhu následujícího světového konfliktu byla zřízena první identifikační laboratoř, která využívala moderních poznatků fyzické antropologie a anatomie. Činnost ukončila v roce 1951, vzhledem k velkému počtu padlých ale nebyla všechny těla převezena do USA, nesměl však být ponechána na nepřátelském území. V průběhu Korejské války fungovalo obdobné zařízení (Hoshower-Leppo 2002, 80-81; Rak 2009, 71)

Po vypuknutí války ve Vietnamu byla otázka identifikace padlých opět aktuální. Ministerstvo obrany proto v září 1973 vytvořilo speciální jednotu s názvem Centrální identifikační laboratoř - Thajsko (Central Identification Laboratory - Thailand). Jak již z názvu vyplývá, hlavní činností útvaru bylo pátrat po nezvěstných vojácích, identifikace mrtvých a exhumace nalezených hrobů a přeprava těl do USA. V roce 1975

dochází k přesunu na Havaj, od roku 1992 je hlavní základnou letiště Hickam Air Force Base na ostrově Oahu (Central Identification Laboratory - Hawaii, zkratka CILHI). Od roku 2003 funguje nové velitelství s názvem „Spojené velitelství pro evidenci zajatých a pohřešovaných“ (Joint POW/MIA Accounting Command¹⁷), pod které nyní identifikační laboratoř patří, společně s oddělením pro práci v terénu. Hlavním cílem velitelství ale je vyhledávání případných válečných zajatců a snahy o jejich osvobození. V současné době však jednotka neeviduje žádného amerického válečného zajatce. Hlavní základnou útvaru je stále Havaj, oddíly má umístěny v Laosu, Thajsku a Vietnamu. (Saunders 2011, 173-174). Američané však stále pohřešují přes 88 000 vojáků, většinu z nich z let 1941-1945, jednotka proto provádí výzkumy i v jiných částech světa, včetně v místech probíhajících konfliktů v Iráku a Afghánistánu (Begard 2008, 173–175; Hoshower-Leppo 2002, 80-81; Rak 2009, 72-73¹⁸). Od roku 2003 se pracovníkům instituce podařilo identifikovat více jak 560 nezvěstných vojáků, za celou dobu činnosti organizace se pak toto číslo blíží ke dvěma tisícům. V současné době je otevřeno a v různém stupni rozpracovanosti přes 700 případů (Saunders 2011, 174).

7.1.2 Používané metody

Výzkumná sekce Joint POW/MIA Accounting Command se skládá ze dvou hlavních částí. Z již několikrát zmíněné havajské identifikační laboratoře a terénních týmů, které provádí výzkum ve vybraných oblastech světa. Každá akce organizace začíná shromážděním všech dostupných informací o nezvěstném a události, při které se tak stalo, z domácích i zahraničních archívů. Tuto činnost provádí historik jednotky, který také ke každému případu vypracuje složku shrnující všechna známá fakta o ztrátě, včetně místa, kde ke ztrátě mohlo dojít. Tyto informace jsou předávány terénním týmům. Volba sledovaného případu často vychází z žádostí pozůstalých. Na vytipované místo je nejprve vyslán

¹⁷ Oficiální web organizace <http://www.jpac.pacom.mil>.

¹⁸ http://en.wikipedia.org/wiki/Joint_POW/MIA_Accounting_Command [19. 9. 2011]

malá průzkumný tým. Ten provádí povrchový průzkum lokality a shání informace o sledované události mezi místním obyvatelstvem. Během výzkumu jsou též využíváni místní profesionální odborníci, ale též různí amatérští badatelé (Saunders 2011, 174). Podle získaných informací doporučuje provedení archeologického výzkumu a provádí odhad jeho ceny a délky (Rak 2009, 73).

Výzkumné týmy mají určeného svého stálého vedoucího, který má k dispozici vždy několik profesních specialistů včetně lingvisty, odborníka na komunikaci a medika (Saunders 2011, 175). Důležitou součástí týmů provádějících odkryv za účelem identifikace padlého je pak fyzický antropolog. Těch je u útvaru zaměstnáno kolem třiceti. Samotná exkavace je prováděna nejmodernějšími archeologickými a antropologickými postupy. Tým má vždy k dispozici několik vojáků, kteří jsou zodpovědní za chod týmů po technické stránce. V rizikovějších oblastech světa mají na starost též bezpečnost. Na manuální práci jsou najímáni dělníci z řad místního obyvatelstva. Organizace má celkem osmnáct těchto týmů.

Pro příklad využití metod členy organizace je použito místo s havárií letounu, podobně je ale postupováno i v dalších případech (např. exhumace hrobů). Zkoumané místo je rozděleno do čtvercové sítě a prozkoumáno detektorem kovů a hlavní plocha odkryvu zaměřena pomocí přístroje GPS a prozkoumán zcela kompletně (obr. 41). Ve čtvercové síti jsou pak vybrány další prostory a ty také odkryty. Všechny vytěžený materiál je proplavován nebo prosíván, aby byl zachycen i malý fragment lidských pozůstatků využitelný k následné identifikaci. Při výzkumu je sledována stratigrafická situace, aby byly zachyceny všechny události po havárii, vyloučil se nějaký následný zásah a manipulace s pozůstatky (Saunders 2011, 176-177). Artefaktům nalezeným na povrchu je věnována minimální pozornost, protože s identifikací mrtvého pomohou ojedinele. Větší pozornost je tak věnována předmětům z výkopu, které mohou být pro určení totožnosti prvního zásadní. Jedná se o různá výrobní a identifikační čísla letounů nebo osobní věci letců

(Hoshower-Leppo 2002, 81-85). Tento typ nálezů je pak společně s pozůstatky odvezen do havajských laboratoří a zde analyzovány. Z dochovaných kosterních pozůstatků je forenzními antropology určováno pohlaví, rasa, výška a přibližný věk. Tato data jsou porovnávána s dochovanými lékařskými záznamy. S archivními záznamy jsou porovnávána data zjištěná o letadlu. Osobní předměty jsou prezentovány příbuzným, kteří by je mohli identifikovat (Rak 2009, 74).

Protože ale všechny tyto informace přináší spíše nepřímé důkazy o identitě, je nejdůležitější metodou provedení analýzy DNA. K tomu jsou laboratoře vybaveny těmi nejmodernějšími přístroji. Dochází zde k testování kosterního materiálu, nevhodnějším se pak ukázalo použití zubů. Zuby jsou také mnohokrát jediným vhodným zachovaným lidským pozůstatkem. (Saunders 2011, 177)¹⁹. Nyní dochází průměrně k identifikaci šesti těl měsíčně, výzkum některých případů ale zabere i několik let. Pokud celý proces končí úspěšně, jsou rodinám vráceny nalezené osobní předměty a nově identifikovaný padlý je pohřben se všemi vojenskými postami. Další nálezy jsou buď skartovány, nebo pokud jsou historicky významné, jsou předány některému z muzeí. (Bevard 2008, 175-176; Rak 2009, 74-75²⁰).

7.1.2.1 Případové studie - Oberhof, Německo

Ještě lepší představu o používaných metodách si můžeme udělat na popisu konkrétního odkryvu organizace. Pro nás je zajímavé, že má souvislost s jednou z největších leteckých bitev 2. světové války, která se udála na českém nebi. Stalo se tak 11. září 1944, kdy více jak tisíc pět

¹⁹ <http://www.jpac.pacom.mil/index.php?page=odontology&size=100&ind=3> [10. 11. 2009]

²⁰ JPAC Command Brochure, dostupné z http://www.jpac.pacom.mil/Downloads/JPAC_brochure_2009.pdf, JPAC Central Identification Laboratory, dostupné z http://www.jpac.pacom.mil/Downloads/FS3_JPAC_CIL.pdf, jedná se o oficiální propagační materiály jednotky, dále bylo v této kapitole použito materiálů poskytnutých Joint POW/MIA Accounting Command, u kterých chybí základní bibliografické údaje, jsou jen uvedeny roky 2006 a 2007.

set amerických letadel napadlo podniky vyrábějící pohonné hmoty. Cílem bylo také Záluží u Mostu. Nad Krušnými horami došlo k boji mezi částí americké skupiny a německými obránci od jednotek II.(Sturm)/JG 4 a III./JG 4, jedno z epicenter boje se nalézalo nad obcí Kovářská (okr. Chomutov). V této oblasti po bitvě havarovalo přes padesát letadel a to jak na české, tak německé straně hor. (Rajlich 1997, 62-67). Do dnešních dnů je z bitvy pohřešováno několik letců. Jedním z nich, a zároveň posledním Američanem, byl poručík William Lewis, pilot stíhacího letounu P-51D Mustang výrobního čísla 44-14176 od 55. stíhací skupiny (Miller 2001, 129).

Právě jeho osud byl cílem terénní akce organizace, k jejímu provedení byla ale dlouhá cesta. O události této letecké bitvy se zajímá dlouhodobě skupina amatérských badatelů z Kovářské. Ti po W. Lewisovi pátrali delší dobu, původně se totiž předpokládalo, že havaroval v Čechách. Získané informace je ale zavedli až k německému městu Oberhof v Durynsku. Zde se jim za pomoci pamětníků podařilo dohledat místo havárie, na kterém se nacházela hromada v okolí sesbíraných trosek letounu, ale také na stromě pověšený kříž, identifikující místo padlého letce (Rak 2009, 77).

V té době po otci pátrala také dcera pilota Sharon Cross, impulsem pro tyto snahy se jí stalo zhlédnutí filmu „Zachraňte vojína Ryana“. Sharon bylo v době Lewisova zmizení pouhých šest měsíců a otce tak nikdy neviděla. Požádalo proto o pomoc svého přítele Kennetha Breauxe, bývalého vojenského pilota a účastníka války ve Vietnamu. Ten pomocí internetu zjistil, že po osudech Williama Lewise pátrají i čeští amatérští badatelé z Kovářské a zkontaktoval se s Janem Zdiarským, ředitelem muzea věnovaného zmíněné letecké bitvě. Ten poskytl Američanům další informace o posledním Lewisově letu a oznámil, že pravděpodobně znají místo pádu jeho stroje v Německu. V roce 2001 toto místo navštívil K. Breaux, v červnu 2002 přicestovala do Oberhofu a navštívila místo pravděpodobné smrti svého otce i Sharon. Spolehlivě však tuto hypotézu mohl potvrdit jen odkryv místa dopadu letounu (Breaux 2005, 113-165;

Rak 2009, 77). Proto byla kontaktována CILHI s žádostí o pomoc a v létě 2002 do Oberhofu vyrazil tým organizace, který vedl kapitán MacDonald a antropolog Dr. Mark Leney. Ten měl k dispozici několik příslušníků americké armády s pyrotechnikem. Do výzkumu se zapojili též čeští badatelé z Kovářské a několik místních brigádníků. Výzkum na lokalitě pak probíhal od 5. července do 10. srpna a místo několikrát navštívila americká i německá média.

Místo dopadu Mustangu bylo jasně identifikovatelné zřetelným kráterem v terénu. V okolí také nerostly žádné vysoké stromy, protože stroj při pádu explodoval a shořel. Lokalita o rozměrech 45x117 metrů byla rozdělena do čtvercové sítě o rozměrech 5x5 metrů, kráter po dopadu byl místem hlavního výzkumu. Bylo vybráno i několik dalších míst v jeho okolí, která byla následně taktéž odkryta (obr. 42). Hlavním cílem bylo najít jakékoliv pozůstatky pilota a pomocí testů DNA určit jeho identitu. Proto byl veškerý vytěžený materiál prosíván, aby byly nalezeny i malé fragmenty kostí (Breux 2005, 113-165).

Během odkryvu byly nalezeny i části Lewisova letounu. K nejdůležitějším patřila část vrtule a trojice kulometů nalezená doslova zapíchnutá v zemi kolmo k povrchu. To byl jasný důkaz toho, že Mustang se zřítil střemhlav kolmo k zemi. Objeveno bylo i několik osobních věcí pilota (obr. 43-44). Nejdůležitějším nálezem byl ale štítek s číslem, které potvrdovalo, že se skutečně jedná o letoun W. Lewis. Tyto artefakty byly přenechány badatelům z Kovářské, kde je dnes můžeme vidět v expozici muzea (obr. 45). Celá akce byla završena úspěšnou identifikací pozůstatků v laboratoři organizace na Havaji a pohřbem Williama Lewis se všemi vojenskými poctami v květnu 2004. Po téměř šedesáti letech se tak uzavřel osud muže, o kterém jeho rodina neměla žádné zprávy. Kenneth Breux o celém pátrání napsal knihu *Courtesies of the Heart*, která v USA vyšla v roce 2005 (Rak 2009, 77-78²¹).

²¹ <http://www.museum119.cz/courtesies.htm> [1. 11. 2009]

7.1.3 Zhodnocení aktivit

Joint POW/MIA Accounting Command má mezi organizacemi, které se zabývají archeologií konfliktu výjimečné postavení. Cílem organizace není poznání minulosti, ale objasňování osudů nezvěstných vojáků. Používá k tomu nemodernější vědecké postupy a tím je inspirativní i pro vědecké instituce celého světa. Identifikace padlých má také velmi kladný ohlas v americké společnosti, která na osudy svých vojáků klade veliký důraz. Například jen během prvních čtyř měsíců roku 2011 se organizaci podařilo identifikovat 13 nezvěstných vojáků, sedm bylo z války ve Vietnamu, pět z války v Koreji a jeden byl nezvěstný od 28. března 1945, kdy se nevrátil z průzkumné akce v okolí německého města Schwegenheim (Saunders 2011, 179-180). Z výčtu je patrné, že příbuzní nezvěstných mohou stále žít a identifikace jejich blízkých je pro tyto rodiny velmi důležitá. Navíc cesty členů organizace pomáhají navazovat různé a to i vědecké spolupráce po celém světě (Rak 2009, 78). Ovšem i organizace upozorňuje na aktivity různých amatérských skupin na těchto lokalitách, které svým neodborným konáním mohou zničit poslední stopy, které by mohl osvětlit osudy jednoho z mnoha stále pohřešovaných vojáků (Bevard 2008, 176-178).

7.2 Výzkumy hromadných hrobů²²

Hromadný, nesprávně též pojmenovávaný jako masový, hrob je označení pro místo, kde došlo k pohřbení většího množství těl, většinou obětí násilných činů. Tyto hroby známe již od pravěku, vyskytují se ve středověku, novověku a bohužel i v současnosti. V průběhu celých dějin se nejčastěji jedná o padlé bojovníky nebo oběti válečných konfliktů. Nejinak je tomu i v období neklidného 20. století, kde ale podstatnou část pohřbených v hromadných hrobech tvoří oběti etnických čistek. Jedná se např. o masakr Arménů provedený Turky v letech 1915 a 1918 s více než

²² Text kapitol 7.3 až 7.6 vychází z autorových textů na toto téma publikovaných v roce 2011 v kolektivní monografii Nenutil, J. - Rak, M. a kol. 2011: Exhumace obětí II. světové války – předpoklady, východiska, výzkum. Plzeň: ZČU, 45-85.

jedním miliónem obětí a označovaný za první genocidu nového století²³, stalinské čistky v SSSR ve 20. a 30. letech, genocidu Židů během 2. světové války a etnické a politické nepokoje v zemích jižní Ameriky, Afriky a Asie po roce 1945. S koncem Studené války a zánikem komunistického bloku na začátku 90. let se tyto činy vrátily zpět do Evropy, zejména do rozpadající se Jugoslávie. Masakr v Srebrenici, kde bylo v roce 1995 zavražděno přes 8000 Bosňáků, etnika muslimského vyznání, srbskými vojáky, se stal symbolem krvavých bojů na Balkáně. V letech 1996-1999 došlo k exhumaci 17 hrobů a k odhalení jednadvaceti dalších. Bylo nalezeno 1883 těl a odhadnuto, že v ostatních hromadných hrobech bude přes dalších 4000 těl. Aktivity v bývalé Jugoslávii probíhají do dnes (Manning 2000, 1-3). V současné době se stále tyto typy lokalit vyskytují a to zejména v neklidných oblastech Asie a střední Afriky.

Již od počátku jsou tato místa zkoumána. Zprvu se však nejednalo o výzkumy vědecké, ale o exhumace, které měly přinést důkazy proti pachatelům těchto činů klasifikovaných jako válečné zločiny. Následně mohlo dojít k pietnímu pohřbení těl do řádně označených hrobů. Ty bývají často opět společné, protože identifikace mrtvých již není z mnoha důvodů možná. Také rodiny mohou být spraveny o osudu svých blízkých. K první velké exhumaci došlo již v průběhu 2. světové války. V roce 1943 oznámilo Německo nález hromadných hrobů polských důstojníků a členů inteligence u vesnice Katyň ve Smolenské oblasti. Oběti byly zavražděny Sověty v roce 1940. Hroby byly objeveny už v roce 1942, ale až po porážce u Stalingradu v roce 1943 chtěli nacisté nález využít v politickém boji se SSSR. Ohlášení nálezů skutečně narušilo vztahy mezi polskou exilovou vládou v Londýně a vládou Sovětského svazu (Mikesz 2008). Ovšem ani po skončení války nebyla politická situace příznivá k exhumaci zavražděných Poláků a odhalení viníků. Teprve po pádu Sovětského svazu byl umožněn výzkum této problematiky. Již od počátku 90. let jezdily polské týmy do místa tragédie a nejenže

²³ http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.153/current_category.7/affirmation_detail.html [22. 10. 2011]

odhalovaly zatím neobjevené hromadné hroby, pracovaly též na výzkumu mohyl, kam Němci pohřbili exhumovaná těla. Tato byla následně přenášena na řádné hřbitovy. Tato problematika není stále uzavřena (Głosek 1996, 260-266).

Celosvětově nejznámější genocidu provedli v období 2. světové války Němci proti Židům, kterých bylo v koncentračních a vyhlazovacích táborech zabito přes šest milionů. Cílem německých represí však nebyli jen Židé, ale i další etnika jako Cikáni či Slované, ale také třeba fyzicky a psychicky nemocní lidé (Berenbaum 2009). Podobné chování aplikovali na dobytých územích též Japonci. Hromadné hroby obětí těchto zločinů byly následně po skončení konfliktu exhumovány právě za účelem získání důkazů proti viníkům a pietního pohřbení těl, pokud ovšem tato nebyla spálená v obřích krematoriích vyhlazovacích táborů. Počet obětí byl však tak velký, že nebyla odkryta všechna místa s těmito zločiny spojená. Některá jsou dnes chráněnými územími, ovšem některá byla prostě zapomenuta. Právě tato jsou předmětem vědeckého bádání. Archeologie zde pomáhá ověřovat data známá z písemných a dalších typů pramenů, jako jsou např. vzpomínky pamětníků.

K velmi zajímavému výzkumu došlo v prostoru bývalého vyhlazovacího tábora Belzec, který se dnes nachází ve východním Polsku nedaleko hranic s Ukrajinou. Tábor byl zřízen v březnu 1942 a zrušen již v červnu 1943, přesto se odhaduje, že zde bylo zavražděno kolem půl miliónu vězňů. Po uzavření tábora byl učiněn pokus o zahlazení všech stop. Ovšem po odchodu Němců místní obyvatelé začali na lokalitě hledat cennosti a odkryli i několik hromadných hrobů. Na místo byla proto vyslána stálá stráž, která zároveň plochu rekultivovala pro zemědělské účely. Z těchto důvodů patří tábor Belzec k těm méně známým. V letech 1997-1999 tak došlo k archeologickému výzkumu této lokality. Během něho byly mimo jiné zachyceny pozůstatky původních vězeňských domů, dopravní infrastruktury a obslužných zařízení. Důležité ale bylo identifikovat místa, kam byla uložena těla zavražděných vězňů. Vytipované plochy byly proto rozděleny do čtvercové sítě s rozměry 50x50

centimetrů a v rohu každého čtverce byl proveden vrt geologickým vrtákem. Podle výskytu fragmentů lidských kostí se podařilo identifikovat a vytyčit několik hromadných hrobů, dnes je jich zde známo třicet tři (Kola 2000).

V současné době jsou zkoumány novodobé hromadné hroby opět za účelem získání důkazů proti viníkům. Při práci v terénu jsou pak používány nejmodernější metody soudobé archeologie, ale též antropologie a dalších vědních oborů. K jednomu z nejrozsáhlejších výzkumů dochází v Jugoslávii, velmi zajímavý projekt ale též probíhal v Kambodži. Zde došlo na konci 70. let při nástupu Rudých Khmerů k moci k vraždění odpůrců, celkový počet obětí je dnes odhadován na počet kolem dvou milionů. V současnosti dochází k odkryvům velmi velkých hromadných hrobů, ve kterých byly pohřbeny tisíce lidí (např. v hrobě u univerzity v hlavním městě Phnompenh bylo nalezeno přes 15 tisíc těl). Pro tyto lokality se pak vžilo pojmenování „Killing fields“. V druhé polovině 90. let se tato problematika stala středem zájmů různých humanitárních organizací ale též OSN. Bylo také rozhodnuto, že bude ustanoven mezinárodní trestní tribunál, který měl tyto zločiny řešit podobně, jako tomu bylo u podobných událostí v Jugoslávii nebo Rwandě. Začalo okamžitý sběr dat, byly využívány původní spisy o zadržených a začalo se pracovat na databázi pohřešovaných. V rámci těchto aktivity byly ustanoveny též terénní týmy, které měly přímo v krajině pátrat po hromadných hrobech a zároveň získávat informace od lokálních obyvatel. Při těchto aktivitách byly využívány moderní postupy nedestruktivní archeologie, jako je povrchový průzkum, povrchové sběry a mapování lokalit pomocí GPS přístrojů. Týmům se podařilo lokalizovat přes 500 míst spojených s genocidou v jednadvaceti z dvaceti čtyř kambodžských provincií. Archeologické metody tak zde byly použity ne k vědeckým účelům, ale k získání evidence o válečných zločinech. Ovšem nyní jsou získané informace používán i při vědeckém bádání (Jarvis 2002, 91-96, 100).

7.2.1 Hromadný hrob ve Staré Knížecí Huti

7.2.1.1 Historické pozadí

Na území dnešní České republiky se nachází hromadné hroby spojené s událostmi konce 2. světové války. Jedná se jak o hroby obětí nacistické agrese (vězni koncentračních táborů, váleční zajatci, popravení čeští vlastenci), tak o oběti divokého období konce války spojené s místy povstání českého lidu a následných odsunů německého obyvatelstva. Největší publicity se v současnosti dostává výzkumu hromadných hrobů Němců u Dobronína na Jihlavsku²⁴.

Námi sledována lokalita má souvislost s tzv. pochody smrti, tedy transporty vězňů z německých zajateckých a zejména koncentračních táborů na konci války. Během těchto přesunů měli být vězni přesouváni z táborů „ohrožených“ spojeneckým postupem a tím jejich osvobozením, do táborů v relativním bezpečí zázemí zanikající Třetí říše. Během těchto pochodů však mnoho z vězňů díky krutým podmínkám, jako bylo nedostatečné zásobování potravinami, nevhodné obuvi a oblečení (část pochodů probíhala v zimě), velkým vzdálenostem a nelidské zacházení dozorců, zahynulo. Vězni neschopni dalšího přesunu byli často vražděni. Těla byla následně pohřbena buď přímo na místě, část v příkopu u cesty, nebo svezena na jedno vybrané místo, například na okraj vesnice či lesa a zde pochována (Nenutil 2011, 11-12, 28-36).

Na Tachovsku se první transport objevil zřejmě 10. března 1945, kdy krajem prošlo kolem stovky žen, které se zřejmě přesouvaly z oblasti Mariánských Lázní do koncentračního tábora Flossenbürg v Bavorsku nedaleko českých hranic. Jeden z největších transportů pak dorazil na tachovské nádraží 13. dubna 1945. Sem z koncentračního tábora Buchenwald vlakem dorazilo přes 1500 vězňů, kteří měli pokračovat do

²⁴ Např. Kriminalisté znají DNA kostí z Budínky. Výsledky ale zveřejní později, 3. 11.2011; V Dobroníně se opět kope, archeologové hledají další poválečný hrob, 23.5.2011; Hledání ostatků u Dobronína skončilo, pozůstatky prozkoumají odborníci, 20.8.2011 (www.idnes.cz)

bavorského tábora Flossenbürg, vzdáleného necelých 35 kilometrů. Během pochodu se transport rozdělil a prošel mnoha místními vesnicemi. V jeho průběhu zemřelo několik stovek vězňů, jejichž těla byla nejdříve odvážena na židovský hřbitov do Tachova a pálena, později pohřbívána přímo v místech úmrtí vězňů, např. u obcí Jedlina a Studánka. V následujícím období prošlo oblastí ještě několik dalších, většinou menších pochodů, mrtvých ale přibývalo. Teprve osvobození území americkou armádou přineslo konec těmto hrozným událostem (Nenutil 2011, 28-36).

Cílem našeho výzkumu byl odkryv exhumovaného hromadného hrobu u bývalé obce Stará Knížecí Huť, která se nalézá 18 kilometrů západně od Tachova a necelé tři kilometry od státní hranice. Ve dnech 18. - 21. září 1946 totiž došlo v oblasti Tachovska k exhumaci patnácti míst s pohřbenými těly, oběťmi pochodů smrti. Šetření provedla komise zemského národního výboru v Praze a exhumovala celkem 216 těl. Jednalo se většinou o větší hromadné hroby, v několika případech ale byly exhumovány i hroby menší s 1-3 těly. Přednost byla dávana hrobům v blízkosti komunikací s dobrou dostupností, protože na celou akci byl omezený časový prostor čtyř dní. Těla byla následně převážena do Tachova a pohřbena do společné mohyly vybudované nad městem (SOkA Tachov, Okresní úřad (OkÚ) Tachov, sign. 603/4 válečné hroby).

Oběti pohřbené v tomto hromadném hrobě jsou spojovány s pochodem smrti z koncentračního tábora Buchenwald do koncentračního tábora Flossenbürg, dorazivší na tachovské nádraží 13. dubna 1945. Trasa pochodu vedla i přes obec Stará Knížecí Huť. Podle poválečného vyšetřování byla ale zde pohřbená těla přivezena nákladním vozem a ponechána u cesty. Později se dostavila skupina dalších vězňů, která pozůstatky pohřbila, a zase odešla neznámo kam. To je ovšem v rozporu s obecnou představou, že mrtví byli pohřbíváni spoluvězni v místě své smrti či svezeni na sběrné místo. Ovšem vzhledem k poválečnému odsunu původního, německého obyvatelstva máme jen málo očitých svědectví této problematiky. Je tak otázkou dalšího bádání,

zda pohřbení mrtvých, tak jak proběhlo u Staré Knížecí Huti, je nestandardní, nebo se jedná o jeden z obvyklých postupů zacházení s těly (Nenutil 2010, 97-100; SOkA Tachov, Okresní úřad (OkÚ) Tachov, sign. 603/4 válečné hroby).

Podle exhumační zprávy bylo v hrobě u Staré Knížecí Huti nalezeno 37 těl. Hrob samotný byl označen křížem s česko-německým nápisem, že zde spočinuly ostatky obětí pochodu smrti z koncentračního tábora Buchenwald. Na devíti tělech byly stopy po střelných zraněních, čtrnáct těl mělo zcela roztříštěny lebky, u jednoho těla hlava zcela chyběla. Žádné z těl se kvůli vysokému stupni rozkladu nepodařilo identifikovat a všechna byla pohřbena pod tachovskou mohylu. Rozměry hrobu byly komisí zaznamenány jako 4 x 2,5 metru, hloubka jako 1,8 metru (SOkA Tachov, Okresní úřad (OkÚ) Tachov, sign. 603/4 válečné hroby). Vlastní exhumaci prováděli pod dohledem četnictva ještě nevysídlení místní němečtí muži (obr. 46-49). Podle vzpomínek jednoho z nich, Franze Kreuzera, zde práce probíhaly dva dny, těla byla skládána na místo před hrobem a následně nákladním vozem odvezena do Tachova (Nenutil 2011, 58-59). Na místě exhumovaného hrobu pak stál křížek, v pozdější době zde byl vystavěn betonový obrubník, který měl na hrob upomínat. Přesné datum výstavby se zatím nepodařilo zjistit. Po komunistickém převratu také několik metrů od místa vyrostl drátěný plot, součást tzv. „železné opony“, což velmi ztěžovalo pietní využívání místa. Přes cestu přímo proti hrobu byla také vystavěna posádka pohraniční stráže, tzv. rota.

7.2.1.2 Současný stav

Obec Stará Knížecí Huť má dnes evidovaných 13 adres a spadá pod nedalekou obec Lesná. Objekt bývalé kasárny pohraniční stráže je dnes využíván k rekreačním účelům, hrob je umístěn přímo proti němu ve vzrostlém borovém lese, v okolí pomníku jsou ale stromy listnaté. Jedná se pravděpodobně o pozůstatek z doby výstavby monumentu, který měly zřejmě vymezovat. Nevede k němu ale žádný ukazatel, nebo informační

cedule. Takže pokud zájemce o místě neví, mine ho bez povšimnutí. Pomník se skládá z betonové obruby, která by měla vymezovat původní hrob. Na hrobě byl umístěn dřevěný kříž, na kterém byla cedule s nápisem v sudetské češtině ve znění: „*Zde odpočívá 37 neviných obětí krvavěhonacistického teroru koncentračního tábora v. Buchenwald*“. Ta sem byla umístěna po roce 1989 bývalými rodáky z oblasti odsunutými do Bavorska a usídlili se nedaleko hranic. Okolí pomníku bylo zarovnáno a vyskládáno kameny. Jak vzpomínali bývalí příslušníci pohraniční stráže, na výročí konce války probíhala u pomníku pietní akce.

7.2.1.3 Archeologický výzkum

Archeologický výzkum exhumovaného hrobu byl součástí studentského grantu ZČU SGS-2011-035 „Exhumace obětí II. světové války - interdisciplinární přístup k problému“, jehož cílem bylo zpracovat tuto v dnešní době velmi aktuální problematiku mezioborovým přístupem a spoluprací. V České republice se podobné lokality zkoumají ojediněle (např. Dobronín), nebo nejsou předmětem vědeckého bádání. I z tohoto důvodu jsme pro první zkušenost s tímto typem lokality a časovým omezením na dobu výzkumu, vybrali hrob již exhumovaný. Důvodem byla snaha vyhnout se případným komplikacím se zpracováním kosterních zbytků, které musí být v těchto případech odkryty velmi pečlivě, aby mohlo dojít k pokusu o identifikaci či k odhalení příčiny úmrtí. Další položené otázky, na které měla exkavace přinést odpověď, byly tyto. Je pomník umístěn skutečně na místě původního hrobu? Byla exhumace v roce 1946 provedena řádně, tedy nezůstalo v hrobě větší množství lidských zbytků? Je na podobném místě možno nalézt nějaké artefakty, které by nám přiblížily život vězňů, jejich smrt či eventuálně umožnily identifikaci zemřelých?

Odpověď na první otázku mělo přinést rozmístění sond v okolí pomníku. Byly provedeny celkem tři řezy, které se nalézaly na západní, jižní a východní straně pomníku (obr. 50). Řez vždy začínal u betonové obruby a pokrýval celý upravený prostor pomníku ohraničený

vyskládanými kameny. Stratigrafická situace se zde ukázala velmi jednoduchou. První vrstvu tvořila hrabanka, tedy přírodní materiál z přirozené obnovy lesa. Následovala několika centimetrová vrstva jemného štěrku, pravděpodobně původní vysypání okolí pomníku při jeho stavbě. Na této vrstvě též spočívaly kameny vymezující okolí. Kameny navíc nesly zbytky bílé barvy, pravděpodobně bylo k natření použito vápno, a v době výstavby tak jasně vymezovaly pietní prostor (obr. 51). Pod štěrkovou vrstvou se opět nalézala vrstvička hrabanky a pak již podloží, které v této oblasti tvoří písek. Ten také zkomplikoval jasné určení hrany vkopu pro hrob, protože v písku nebylo přemísťování zeminy zřejmé. Pod betonovou obrubou byly nalezeny na sucho kladené kameny. Jednalo se o podložení a zpevnění půdy při stavbě pomníku. Tyto tři sondy tak na žádnou z otázek nepřinesly jasnou odpověď.

Byla proto otevřena sonda čtvrtá přímo uprostřed betonových obrubníků. Protože jsme z pietních důvodů nechtěli do pomníku moc zasahovat, měla sonda nejprve šířku padesáti centimetrů. Po odstranění výplně obruby, kterou tvořil různě promíšený materiál včetně hlíny, písku a hrabanky, následovala jednolitá písečná vrstva. Zde byla zvolena metoda odkryvu po pěti centimetrových mechanických vrstvách. V hloubce zhruba šedesáti centimetrů byla nalezena čočka šedého jemného materiálu, která zasahovala pod oba profily. Bylo proto rozhodnuto rozšířit sondu na velikost pokrývající jednu třetinu celého pomníku. V uvedené hloubce byl také učiněn první významnější nález. Jednalo se o fragment červené látky.

V hloubce jednoho metru byl poprvé objeven artefakt, který se ukázal typickým pro zkoumanou lokalitu – bota. Nešlo však o dřevák, tedy o dřevěnou podrážku s koženou přední částí na obutí, který byl používán vězni v koncentračních táborech, a který byl na lokalitě tohoto typu očekáván. Jednalo o koženou společenskou polobotku. Nejdůležitější nález byl ale učiněn v hloubce zhruba 1,6 metru. Zde byla objevena vrstva, která se skládala z velkého množství textilií v rozkladu obsahující větší množství bot a to jak fragmentarizovaných, tak poměrně dobře

zachovalých. Vše bylo promíšené s vápnem a pískem. Tuto vrstvu jsme opatrně rozebíraly, ale textilie byla po sedmdesáti letech v zemi v silném rozkladu a v podstatě se „slila“ v jeden celek. Není tak jasné, zda se původně jednalo o nějaké kusy oděvu nebo například deky. V hrobě bylo nalezeno celkem 21 kusů obuvi, většina právě v této vrstvě. Jednalo se o již zmíněné dřeváky a těžkou koženou obuv, která však početně mírně dřeváky převyšovala. Ve vrstvě byly nalezeny též drobné kosti, které přizvaný antropolog určil jako lidské – články prstů nohy a jedno žebro. Tyto nálezy byly ponechány na místě. Mezi překvapivé objevy nalezené v této vrstvě patřila kovová lžice v pouzdře z nějaké kvalitnější látky, kus kovového řetízku a svazek jemných gumiček (obr. 52-56), pravděpodobně součást nějakého oděvu.

Pod touto vrstvou byla nalezena dvě prkna, která mohla být využívána v roce 1946 k vyzvedávání těl z hrobu (obr. 57). Celé dno pak bylo vysypáno vápnem, mocnost této vrstvy se pohybovala kolem pěti centimetrů. Do této vrstvy byla položena malá zjišťovací sonda, aby se ověřilo, že se pod ní již nic nenalézá. Skutečně pod ní bylo jen čisté písečné podloží bez artefaktů. Po skončení výzkumu bylo celé okolí pomníku uvedeno do co nejpůvodnějšího stavu.

7.2.1.4 Předběžná interpretace

Odkryv hrobu na Staré Knížecí Huti potvrdil, že současný pomník se nachází na místě masového hrobu z roku 1945. Exhumace v roce 1946 proběhal v dané situaci celkem pečlivě a v hrobě se nalézají jen drobné kosti, které se pravděpodobně od těl oddělily v důsledku rozkladu. Nic nenasvědčuje tomu, že mezi exhumací a naším výzkumem došlo k dalšímu zásahu do prostoru hrobu. Překvapením byl nález velkého počtu obuvi různých druhů, včetně poměrně luxusní pánské společenské boty. Zbytek nálezů tohoto typu představují dřeváky a zejména těžké pracovní nebo vojenské boty (tzv. kanady). Artefakt tohoto typu a hlavně počtu nebyl očekáván a pro zjištění dalších informací bude potřeba sehnat prostředky na analýzu těchto nálezů (obr. 59). Vzhledem k počtu

nalezené obuvi a faktu, že byla odkryta jen třetina rozsahu hrobu a v obou stěnách výkopu látková vrstva pokračovala, můžeme předpokládat, že v hrobě byly po exhumaci uloženy skoro všechny, nebo úplně všechny páry bot mrtvých. Proč se tak stalo, není zatím zřejmé.

Dalším překvapivým nálezem byla zlomená polívková lžíce pravděpodobně z bronzu nebo jiné podobné slitiny uložená v obalu z jemné, jakoby semišové látky. Na kovu se pak dochoval útržek další látky s číslem, pravděpodobně 15. Nebude se však jednat o číslo vězně, spíše např. o velikost oblečení. Dále byl nalezen kousek kovového řetízku, kus červené látky a svazek jemných gumiček, pravděpodobně pozůstatek nějakého oblečení. Tyto nálezy ale vyvracejí obecnou představu, že vězni v pochodech smrti neměli žádný osobní majetek. Ukazuje to tak na nedostatek informací spojený s touto temnou částí konce války, zároveň to dává prostor ke spekulacím, kdo byl vlastně pohřben u Staré Knížecí Huti. V koncentračním táboře Flossenbürg totiž na konci války mizí mnoho významných osobností, u kterých není do dnes známo místo pohřbení. Mezi ně patří např. admirál Wilhelm Canaris, člen německého odboje proti Hitlerovi, nebo čs. generálové, účastníci Slovenského národního povstání Ján Golian a Rudolf Viest.

Nalezené artefakty nám však s identifikací obětí nepomohou ani nepřináší informaci o tom, jak mohli zemřít. Exkavace tak přinesla více otázek, než s kolika jsme do akce vstupovali. Nicméně výsledky ukázaly, že archeologický odkryv na tomto typu lokality přinese mnoho nových informací, které nelze jinak získat. Zároveň ukázal na potřebnost hlubšího a intenzivnějšího studia dostupných písemných a jiných druhů pramenů, protože naše předpoklady a znalosti o pochodech smrti a hromadných hrobech jsou dosti obecné a mají mnoho bílých míst (obr. 60).

7.3 Hřbitovy západočeského pohraničí

Během výzkumných aktivit na Tachovsku, zejména při studiu problematiky pochodů smrti a sledování zanikání vesnic v souvislosti s odsunem německého obyvatelstva, jsme se setkali s problematikou

místních hřbitovů. Ty bychom mohli rozdělit na dvě skupiny. Hřbitovy zcela zaniklé v souvislosti se zánikem vesnic a hřbitovy využívané novým, dosídleným obyvatelstvem. Ovšem i tyto hřbitovy s sebou nesou viditelné známky zánikové transformace, protože počet obyvatel se po 2. světové válce se rapidně snížil a s tím i potřeba využít celou rozlohu místních pohřebišť. Nad oběma skupinami však stále visí hrozba úplného zničení. Ať již z důvodu úplného opuštění a zapomnění skupiny první, nebo rušení hrobových míst z důvodu neplacení poplatků příbuznými, kteří přirozeně ale v místě dlouhá desetiletí nežijí. Přicházíme tak o řadu informací, které s sebou památky tohoto typu nesou. O jaké informace se jedná, přiblížily výzkumné aktivity na městském hřbitově ve Stříbře.

7.3.1 Městský hřbitov Stříbro

Město Stříbro se nachází na řece Mži zhruba 30 kilometrů od Plzně a 30 kilometrů od Tachova. Město bylo založeno v první polovině 13. století a jak již název napovídá, obyvatelé se živilí těžbou stříbra v okolí. Města se dotkly události husitských válek i války třicetileté. Po jejím skončení začalo ve městě převažovat německé obyvatelstvo. K roku 1930 je zde evidováno 4 655 Němců a 581 Čechů²⁵. Po válce byla většina z nich odsunuta a jejich místo zaujali dosídlenci. První vlna se na Stříbrsku objevila již v létě 1945, nově příchozí obyvatelstvo většinou pocházelo z oblastí středních Čech. V druhé vlně se jednalo o původně české obyvatelstvo z Volyně, Bulharska a Rumunska (Nenutil 2010, 139-140). Dnes má město o něco málo více obyvatel, než tomu bylo před rokem 1938.

Stříbro dlouho dobu pohřbívalo své mrtvé u kostela Nanebevzetí Pany Marie, během rozvoje města v druhé polovině 19. století ale přestával zdejší hřbitov kapacitně vyhovovat. Bylo proto rozhodnuto o zřízení nového městského hřbitova v severní části města u silnice na Kšice. Stalo se tak roku 1893 a o pět let později byla přistavěna márnice

²⁵ <http://www.strebro.cz/historie-mesta-stibra.php> [30. 5. 2012]

a obydlí hrobníka. V severovýchodním rohu hřbitova byla v roce 1894 vystavěna hrobka jedné z nejvýznamnějších stříbrských rodin, rodiny Seifertů. Po roce 1945 pak byla většina původních hrobů nahrazována hroby nových dosídlenců a to zejména ve střední části (obr. 61). Po obvodu hřbitovní zdi se stále nalézají hroby původní, některé z nich však ve velmi špatném technickém stavu. Stejný problém pak postihuje i Seifertovu hrobku (Funk – Hložek a kol. 2011, 33-49).

Výzkum na tomto hřbitově byl spojen s jeho revitalizací, která má v nejbližších letech odstranit problémy se hřbitovní zdí a technickým stavem zmíněné hrobky. Akce bylo zároveň využito k pokusu zodpovězení dvou výzkumných otázek projektu SGS-2011-035 „Exhumace obětí II. světové války - interdisciplinární přístup k problému“. Záchranný výzkum se týkal plochy čtyř neoznačených hrobových míst v severozápadním rohu. Tyto neoznačené hroby měly po roce 1945 sloužit jako sběrné pro uložení ostatků z rušených německých hrobů – jednalo se tak o nepřímé oběti skončeného světového konfliktu. Odkryvy spojené s projektem SGS měly pomoci odpovědět na dvě otázky vzešlé z písemných pramenů. První se týkala informace, že v dubnu 1945 zemřel na stříbrské radnici mladý Rus Ivan Krwanov a následně byl pohřben za hřbitovní zdí u Seifertovy hrobky. Druhý odkryv měl potvrdit, zda v pomníku padlých sovětských vojáků jsou skutečně uloženy těla a zda mrtví jsou oběti pochodů smrti, nebo zemřeli jinak (Funk – Hložek a kol. 2011, 35-39). Tato problematika ale bude řešena samostatně v následující kapitole.

7.3.1.1 Městský hrob – archeologický výzkum městského hřbitova ve Stříbře

Na stříbrské radnici je uložena kniha zemřelých již z doby založení městského hřbitova. Podle dochovaných záznamů měly být do čtyř dnes již neoznačených hrobů v severozápadním koutě pohřebiště ukládány ostatky z rušených hrobů. Nejprve se jednalo o rušené německé hroby, v mladších obdobích už se jednalo i o hroby české. Podle nejasných

záznamů tak mělo být přemístěno mezi padesáti až dvěma sty těly. Záměrem města bylo toto místo řádně upravit, označit jako „městský hrob“ a do budoucna využívat k ukládání ostatků, v dnešní době zpopelněných, k jejichž převzetí se nikdo nehlásí. Uloženy zde měly být též kosterní ostatky z v minulosti rušených hrobových míst. Ty měly být vyzvednuty, prozkoumány a fyzický antropolog se měl pokusit určit minimální počet jedinců v místě uložených. Zároveň mělo být sledováno, zda jsou přemístěné ostatky doprovázeny nějakými artefakty (Funk – Hložek a kol. 2011, 35).

Odkryv ovšem přinesl velké překvapení. První nález byl učiněn již po rozebrání malého žulového pomníčku na povrchu zkoumaného místa. V pomníčku bylo totiž uloženo čtrnáct uren z hrobů zrušených v minulých dvaceti letech. Další popel se nacházel v plastových pytlích. Při samotném odkryvu bylo od začátku zřejmé, že zásyp hrobových míst je značně ulehlý a homogenní bez přítomnosti většího množství artefaktů či kosterních pozůstatků. Objevením dvou valeně zaklenutých, cihlových hrobek v hloubce mezi 50 – 60 centimetry v jižní části zkoumaného prostoru bylo zřejmé, že místo nebylo po svém vzniku narušeno. To se následně potvrdilo i v severní části, kde byly v houbce zhruba půl metru identifikovány dva vkopy pro původní hroby.

Bližší průzkum obou hrobek vyloučil jejich narušení v minulosti. U jedné z hrobek byla opatrně otevřena malá část její klenby pro potřeby fotografického zdokumentování obsahu. Uvnitř byla zaznamenána rozpadlá rakev a pozůstatky patrně palmových ratolestí. To zcela vyloučilo možnost, že hrobky mohly být v minulosti využity k ukládání kosterního materiálu z rušených hrobů (Funk – Hložek a kol. 2011, 35-38).

Odkryto bylo též jedno ze zaznamenaných hrobových míst. Hrobová jáma byla jasně zřetelná a výplň tvořil kyprý heterogenní zásyp. Po jeho odstranění byly nalezeny pozůstatky dřevěné rakve. Na jejím povrchu byl objeven zkorodovaný smaltovaný hrneček. V rakvi se

nacházely kosterní ostatky jedince zemřelého patrně ve vysokém věku. Odkryvu asistoval antropolog, který provedl analýzu nalezeného materiálu přímo namíste. Potvrdil, že se jednalo o staršího jedince, zřejmě ženského pohlaví, v poslední třetině průměrné délky života (obr. 63). Na kostech byly navíc zachyceny stopy degenerativních změn patologického rázu (Friedl 2011, 81-82). Nalezeny byly též drobné artefakty pohřbeného doprovázející. V oblasti pánve byl uložen dřevěný kříž s kovovou figurou Ježíše Krista (obr. 64), patrně pozůstatek růžence. Pod lebkou byly zbytky polštářku, vyrobeného z kvalitnější textilie s kovovými vlákny. Po zdokumentování těla a artefaktů, bylo vše vráceno na původní místo a zasypáno. Podle záznamů došlo k tomuto pohřbu v roce 1917 (Funk – Hložek a kol. 2011, 35-38).

7.3.1.2 Ivan Krwanov

Druhou akcí bylo pátrání po osudech ostatků Ivana Krwanova, které měly být pohřbeny za hřbitovní zdi (obr. 65). Toto místo se však od roku 1945 změnilo a to zejména navezením odpadové zeminy z různých staveb v okolí až do výšky již zmíněné zdi. To navíc zcela narušilo přirozený oběh srážkové vody a celý prostor včetně hrobky trpí vlhkostí. V souladu s plánovanou opravou tak byl terén za zdi snížen pod úroveň původního stavu z doby založení hřbitova. Skrývka byla provedena až na podloží, které se nachází asi jeden metr pod základovou spárou hřbitovní zdi. Práce byly prováděny pod archeologickým dohledem z důvodu možného narušení archeologických situací, včetně hledaného hrobu Ivana Krwanova. Ovšem stopy po hrobovém místě nebyly zachyceny. Jediným nálezem se ukázaly dvě rýhy v podloží, u kterých byl zlomek keramiky datovaný do vrcholného středověku. Rýhy jsou předběžně interpretovány jako pozůstatek staré cesty, která až do vzniku hřbitova na konci 19. století tímto prostorem procházela (Funk – Hložek a kol. 2011, 39-40).

7.4 Sovětské oběti války

Aktivity na poli poválečného pohřbívání na Tachovsku s sebou přineslo další zajímavou otázku, která se ukázala značně komplikovanou a zasloužila by si vlastní, samostatnou odbornou práci. Jedná se o válečné hroby padlých sovětských vojáků, které můžeme nalézt na mnoha hřbitovech v oblasti. Některé z těchto hrobů nesou jména zemřelých, jak je tomu např. ve Stříbře, některé jsou bezejmenné, dnes už často bez jakéhokoliv označení.

K této problematice se váže autorova vlastní zkušenost, která stojí za zájmem o tento dílčí problém této práce. Na bezdružickém hřbitově je hned první hrob proti vstupní bráně bez jakéhokoliv označení. Před rokem 1989 byl označen rudou hvězdou, každoročně na výročí ukončení 2. světové války u něj probíhalo pietní shromáždění a byla vzdávána pocta neznámému padlému sovětskému vojákov. Po roce 1989 však označení zmizelo a začalo se tvrdit, že hrob je prázdný a byl využíván komunistickým režimem k propagandistickým účelům a jako důkaz, že oblast západních Čech byla osvobozena Rudou armádou. V nedávno zveřejněné databázi válečných hrobů spravované Ministerstvem obrany se však udává, že hrob by mohl obsahovat ostatky sovětského důstojníka ze skupiny sovětských zajatců, kteří byli v letech 1942 – 1945 přiděleni do Bezdruzic na pomocné práce, včetně prací na místní železnici²⁶. Je však velmi nepravděpodobné, že by mrtvý sovětský zajatec byl již v průběhu války pohřben na místo u vstupní brány hřbitova. Hrob tak zcela jistě svou nynější podobu získal až v pozdější době a přítomnost nebo naopak absenci ostatků může potvrdit jen archeologický výzkum.

Podobná otázka pak byla řešena i na stříbrském hřbitově. Také zde se nachází pomník – hrob sovětských vojáků. Hrob, nacházející se na východní straně hřbitova přímo proti hlavnímu vstupu, byl původně označen malým náhrobním kamenem a obklopen původními německými

²⁶ <http://www.valecnehroby.army.cz/Evidence/vysledky-hledani-v-cr?mt=Bezdruc5%beice&st=0> [19. 6. 2012]

hroby (obr. 66). Postupem času se ale změnil v monumentální betonový pomník, jehož výstavbě padly za oběť i zmíněné původní hroby (obr. 67). Protože není zcela jasné, za jakých okolností vojáci zemřeli či zda vůbec jsou zde těla pochována, měl archeologický výzkum s asistencí antropologa pomoci zodpovědět tuto otázku. Bohužel pomník odpovídá době svého vzniku, jedná se v podstatě o betonový odlitek. Přístup k tělům je tak bez použití destruktivních postupů nemožný. Není také jasné, zda těla byla přemístěna do tohoto sarkofágu, nebo zůstala v zemi na původním místě pod ním.

Na jih od pomníku se nalézají zvláštní terasovitý stupeň, urovnaný a pečlivě upravený. Tento prostor je zajištěn metr vysokou kamennou zdí, vysypán zeminou a obehnan železným zábradlím. Takto zvláště zarovnané místo vedlo k myšlence, že zde mohou být pochována těla dalších sovětských vojáků, exhumovaných v okolí. To mělo být zjištěno pomocí sondáže ve vybraných místech. Již po odkrytí několika centimetrů zeminy se ukázalo, že celý objekt je plný zničených náhrobků, a to nejen německých ale i českých (byla nalezena česká deska s rokem 1964). Tento materiál, a vlastně i zkoumané místo, byly využity k zarovnání terénu v okolí pomníku při jeho výstavbě (Funk – Hložek a kol. 2011, 40-42).

Otázka válečných hrobů padlých sovětských vojáků tak zůstává otevřená a čeká na své zpracování. V kontextu událostí druhé poloviny 20. století v západočeském regionu, včetně zatajování skutečnosti o osvobození území americkou armádou a naopak s nástupem protiruských postojů po roce 1989, je důležité a potřebné zkoumat tuto problematiku v blízké budoucnosti podrobněji a zasadit „mýtus o sovětských osvoboditelích“ do širších historických souvislostí. Nesporné je, že i v této oblasti sovětské vojáci umírali, a i když se jednalo o válečné zajatce, je důležité si jejich osudy připomenout a nedopustit, aby upadli v zapomnění.

7.5 Problematika válečných obětí - shrnutí

Ačkoliv archeologický výzkum hrobů na Tachovsku nezodpověděl mnoho z položených otázek a spíše vyvolal nové, byl pro archeologii konfliktů 20. století velmi přínosný. Za prvé ukázal, že výzkum takto mladých lokalit může přinést mnoho nových informací, které z jiných zdrojů nezískáme. Za druhé dokázal, že teprve odkryv může odhalit nepřesnosti či přímo nepravdy v písemných pramenech, které se ale stávají obecnou pravdou. To se týká zejména záchranného výzkumu na stříbrském hřbitově, kde samo město věřilo, že se ve zkoumaném místě nachází ostatky z rušených hrobů. Podobná situace byla při pátrání po osudech Ivana Krwanova. Teprve odkryv ukázal, že skutečnost je v tomto případě jiná, než zaznamenávají dokumenty.

Výzkum zároveň ukázal, že velmi pečlivé studium všech dalších dostupných zdrojů může v těchto případech velmi usnadnit odkryv. Jedná se zejména o připravenost na to, s jakými druhy artefaktů se můžeme setkat a díky tomu se můžeme připravit na jejich následné zpracování. Zároveň ukázal, že mezioborová spolupráce na výzkumu lokalit z tohoto období je nutností. Každá ze zapojených disciplín má své metody a otázky, jejichž řešením přispěje k celkovému obrazu zkoumané události. Bylo by tak velkou škodou této možnosti nevyužít a nestudovat problematiku co nejkompexněji.

Informace získané výzkum zvolených lokalit jsou následující. Hrob ve Staré Knížecí Huti byl v roce 1946 exhumován řádně a v místě zůstalo jen pár drobných kostí. Pomník byl vystavěn skutečně na místě pohřbu. Do hrobu byla tehdy vrácena obuv obětí, pravděpodobně v důsledku rozkladu těl jednoduše odpadla, a nějaké textilie. Podle zatím známých faktů, není tento hrob zřejmě zcela standardním hrobem obětí pochodů smrti. Tuto hypotézu ale můžeme ověřit jen dalším odkryvem podobné lokality na Tachovsku a důkladným studiem písemných pramenů. Výzkum ve Stříbře pak vyvrátil „městskou legendu“ o ukládání kostí z rušených hrobů na jedno společné místo. Zároveň ale přinesl informace

k pohřebním zvyklostem na začátku 20. století. Pátrání po Ivanu Krwanovovi nebylo úspěšné, jeho ostatky se nenacházejí na místě známém z dokumentů a je dnes velmi nepravděpodobné, že budou někdy nalezeny.

8 ARCHEOLOGIE STUDENÉ VÁLKY

8.1 Archeologie Studené války ve světě

Období druhé poloviny 20. století je zatím v pozadí zájmu archeologů zabývajících se problematikou archeologie konfliktů, v poslední době však roste počet zkoumaných lokalit na celém světě. Tento stav má několik příčin. Hlavní z nich je, že mnoho lokalit hodných zájmu bylo ještě v nedávné době aktivně využíváno armádami nebo jinými ozbrojenými složkami, případně se nalézaly na území, které nebylo běžně přístupné. Druhá polovina minulého století je charakterizována tzv. Studenou válkou. Tedy konfliktem mezi komunistickým Sovětským svazem a jeho vazaly, ke kterým patřilo i tehdejší Československo, a západními státy reprezentovanými hlavně USA. Časově je kladen mezi léta 1946 až 1989, kdy padla Berlínská zeď, nebo 1991, kdy došlo k rozpadu Sovětského svazu (Cocroft 2003, 41). K ozbrojenému konfliktu těchto dvou bloků nikdy přímo nedošlo, nepočítáme-li několik šarvátek na jejich hranici. K té nejdůležitější pro naše území došlo 10. března 1953, kdy kap. František Šrámek od 5. leteckého pluku z Plzně-Líní sestřelil nad česko-německou hranicí americký letoun F-84. Ten však havaroval až v Bavorsku (Irra 1999a, 13-16; Irra 1999b, 13-16).

Studená válka je charakterizována přípravou dvou hlavních bloků na střet vedený atomovými zbraněmi budováním rozsáhlých vojenských areálů, mezi která patří letiště, kasárny, cvičiště, postavení protiletectvé obrany, bunkry, fortifikace a odpaliště raket schopných nést atomové hlavice. Obě strany také podporovaly své spojence zejména v Africe a Asii v jejich lokálních konfliktech, do některých se také zapojily. Američané do války ve Vietnamu (1959-1973), Sověti do války v Afghánistánu (1979-1989). Nejbližší k novému světovému konfliktu pak

bylo v roce 1962 během tzv. Kubánské krize, kdy se Sověti pokusili na tomto ostrově vybudovat síť základen schopných odpalovat střely s atomovými hlavicemi na území USA. Jednalo se o odpověď na podobná americká zařízení v Turecku. Krize naštěstí skončila americko-sovětskou smlouvou o zrušení těchto základen (Burström a kol. 2009, 296-298).

Oba bloky mají několik typů památek charakteristických jen pro ně. Na „západě“ se jedná o tzv. mírové tábory. Od 60. let zde totiž sílilo tzv. mírové hnutí, jako reakce na ztráty utrpěné ve Vietnamu a hrozbu zničení světa v atomové válce. Jednou z forem protestu byl vznik táborů u vojenských a vědeckých zařízení podílejících se na výzkumu pro armádu. Na „východě“ toto nebylo možné, zde je charakteristickým znakem výstavba tzv. železné opony a její nejslavnější části Berlínské zdi. Tedy doslova hradby mezi oběma soupeři, která se skládala z několika plotů z ostatních drátů doplněných stážemi věžemi, minovými poli a dalšími vojenskými zařízeními a sahající od Severního moře až po moře Jaderské. Ačkoliv deklarovaným účelem bylo zamezení pronikání „nekalých živelů“ na území socialistických států, hlavním cílem bylo zabránit vlastním občanům v útěku do zahraničí (Klausmeier – Schmidt 2004, 10-27; Tomek 2011, 34-39).

Badatelský zájem o toto období začíná až s jeho koncem, vůdčí postavení ve výzkumu této problematika patří opět English Heritage. Po skončení Studené války totiž začalo celosvětové snižování sil armád. To kromě vyřazování vojenské techniky z výzbroje znamenalo také rušení velkého množství základen a dalších vojenských zařízení. Ve Velké Británii si naštěstí brzy uvědomili, že tím i mizí veškeré stopy kulturních a technických památek jedné etapy jejich historie, jako byla letiště určená pro těžké bombardéry RAF nebo základny pro rakety s jadernými hlavicemi (Cocroft - Thomas 2007, 263). V rámci projektu mapování a ochrany památek se začalo s výzkumem i tohoto druhu objektů. Jednalo se zejména o zjištění současného stavu a identifikaci lokalit vhodných pro uchování a památkové úpravy (Cocroft 2003, 40-42). Podobný projekt byl

spuštěn i v USA, který byl zaměřený na uchování a konzervaci vybraných lokalit spojených s událostmi předešlých let. Jednalo se zejména o místa spojená s jadernými zbraněmi a protiletadlovou obranou (Cockfort - Thomas 2007, 265) představovanou sítí radarů a stanic včasné výstrahy před útokem ze vzduchu, které vznikaly na mnoha místech světa s vlivem politiky USA (Whorton 2002, 216-226). Ve zbytku světa se výzkumu lokalit z období Studené války věnují jen výjimečně.

Z několika málo provedených archeologických akcí na lokalitách tohoto typu je potřeba zmínit výzkum letiště Greenham Common v Anglii. Letiště bylo otevřeno v roce 1941 a během 2. světové války bylo využíváno americkým letectvem. Američané základnu využívali i v období Studené války, kdy na něm byly umístěné jednotky vyzbrojené bombardéry se schopností nést atomové zbraně. Na začátku 80. let se letiště stalo hlavní základnou amerických jaderných balistických raket v Británii. Tyto střely byly z Británie staženy v roce 1987 a v roce 1992 bylo letiště uzavřeno (Schofield – Anderton 2000, 239-240²⁷).

Cílem výzkumu se ale nestaly jen pozůstatky vojenských zařízení, jako jsou kryty pro střely (obr. 68), úkryty pro personál základny, hangáry, řídicí věž a další budovy, ale hlavně slavné ženské mírové tábory. Ty začaly vznikat na počátku 80. let na protest proti umístění atomových zbraní. Nakonec byly u každé ze sedmi bran základny, protestantky si je pojmenovaly podle barev duhy. Předmětem archeologického výzkumu se stala tzv. zelená brána. Protesty měly většinou formu archeologickými metodami nezachytitelnou, jako blokování dopravy či společná shromáždění. Dochovaly se však drobné relikt po sídlení ve formě stop po stanech či ohniště. A jeden pozůstatek odporu také. Během noci ženy přestříhávaly drátěný plot kolem letiště, který následný den museli vojáci vyspravit přimontováním nových kusů pletiva (obr. 69). Na jednom místě se tak střetly dva světy – vojenský, mužský a mírový, ženský (Schofield – Anderton 2000, 241-247). Základna Greenham Common je tak výborným

²⁷ http://en.wikipedia.org/wiki/Greenham_Common [27.6.2012]

příkladem reprezentujícím komplikovanost období Studené války. K výzkumu podobného typu lokality však došlo i v USA, jednalo se o největší mírový tábor, přímo pojmenovaný Peace Camp, u zkušební střelnice atomových zbraní v Nevadě. Během archeologického výzkumu bylo zaznamenáno přes 700 objektů, zejména různých variací symbolů míru, vyskládaných z kamenů (Schofield 2005, 100-103). Zároveň byla zkoumána i plocha střelnice o rozloze přes 3500 km². Na lokalitě jsou relikty testovacích zařízení různého druhu pocházející z doby založení v 50. letech 20. století až do jejího zrušení, do roku 2000 bylo zaznamenáno téměř 150 objektů (budovy, bunkry, zařízení pro testování účinků výbuchů atd.) (Beck 2002, 65-79).

Slavným symbolem období Studené války je Berlínská zeď, tedy přehrazení mezi sovětskou částí německého hlavního města a zónami kontrolovanými Američany, Brity a Francouzi. Výstavba začala v roce 1961, hlavním účelem bylo zamezení odlivu obyvatelstva z východu na západ (obr. 70). Jen do onoho roku 1961 takto opustilo východní blok přes 2,7 miliónu lidí. Délka zdi nakonec dosáhla 155. kilometrů a na dlouhá léta ovlivnila život obyvatel Berlína. Zeď také nebyla statickou stavbou, za celou dobu užívání procházela úpravami a přestavbami (Klausmeier – Schmidt 2006, 22-27). Pád zdi v listopadu 1989 byl i počátkem pádu komunistického bloku východní Evropy. Ačkoliv již od počátku se ozývaly hlasy, že by se část zdi měla zachovat jako památka, společenské a politické klima 90. let 20. století této myšlence nepřály. Prakticky okamžitě byly odstraněny části, které blokovaly dopravu, následované úseky i v méně exponovaných místech. Nakonec byly pod ochranou ponechány čtyři úseky a dvě strážní věže. Nejdelší úsek měří 1,3 kilometru, ostatní jen pár stovek metrů (obr. 71). Ovšem památka velmi trpí po technické stránce. Až na počátku 21. století se začalo s hlubším výzkumem problematiky Berlínské zdi a mapováním jejích reliktnů v širších souvislostech (Dolff-Bonekämper 2002, 236-248; Klausmeier – Schmidt 2004, 10-27).

V poslední době se ve výzkumu reliktní Studené války na území Sovětského svazu využívají od roku 2002 zpřístupněné snímky ze špionážních satelitů CORONA, KH-7 GAMBIT a KH-9. Tyto typy satelitů byly používány během 60. a 70. let, první sloužil ke snímání větších oblastí, druhé dva k průzkumu vybraných míst a taktéž pořizovaly snímky s větším rozlišením. Předmětem studia pomocí odtajněných snímků se stala sovětská protivzdušná obrana, zejména raketové základny okolí Moskvy. Ty začaly být stavěny již na počátku 50. let ve dvou kruzích kolem města, první ve vzdálenosti 45 kilometrů druhý ještě o dalších 40 kilometrů dále. Těchto základen vybavených raketami SA-2 vzniklo celkem 56 a byly v průběhu let dále modernizovány. Osm z nich je ještě nyní využíváno moderní ruskou armádou. V době největšího rozkvětu základny obývalo přes 27 tisíc lidí a jejich výstavba měla nemalý vliv na vývoj krajiny a její užití v okolí základen. A zatímco obecně zbraně a vojenská výstroj 20. století jsou zdokumentovány a zpracovány poměrně dobře, například získat data o technických údajích raket SA-2 a jejich operačním použití není problém (Zaloga 2007, Enžl 2008), o obslužných zařízeních je toho známo málo. Na satelitních snímcích tak mohla být sledována struktura těchto základen v jejich krajinném kontextu. Analýze byla podrobena základna s americkým kódovým označením C25-1 jihozápadně od Moskvy. Její celková rozloha byla 25 hektarů a na snímcích byla zřetelně rozpoznatelná dopravní struktura uvnitř i vně základny, rozložení odpalovacích sil raket, řídicích bunkrů, radarových stanic a dalších obslužných zařízení. Identifikováno bylo také 30 rodinných domů a pět ubytovacích baráků mužstva, které postačují pro ubytování odhadované obsluhy tohoto typu stanic – 30 důstojníků a 450 členů mužstva. Druhá zkoumaná základna E24-1 se lišila jen počtem a uspořádáním objektů a je dnes jednou z oněch osmi stále využívaných (Fowler 2008, 714-731). Odtajněné satelitní snímky v kombinaci se snímky leteckými byly použity též při podobné dokumentaci sovětské radarové stanice u města Skrunďa v dnešním Lotyšsku. Základna se opět skládala z většího počtu budov propojených sítí komunikací, které byly na použitých snímcích jasně identifikovatelné (Fowler 2010, 287-293).

Podobné aktivity jsou pro studium Studené války velmi důležité, protože řada podobných lokalit byla v jejím průběhu opuštěna a do dnešních dnů se nezachovala.

Poměrně zajímavé je, že došlo též ke studiu událostí spojených s Kubánskou krizí. Švédsko-kubánský tým provedl výzkum jedné z raketových základen u obce Santa Cruz de los Pinos a to nejen dochovaných relikvií, ale též vzpomínek na tuto dobu u zdejších obyvatel. Jednalo se vlastně o jeden z prvních případů, kdy Kubánská krize byla zkoumána též z pohledu obyčejných Kubánců. Ačkoliv odkryv nepřinesl žádné artefakty přímo spojitelné se sledovaným obdobím, rozhovory s místními lidmi přinesl mnoho nových informací o výstavbě základny a následném soužití se sovětskými vojáky. Bylo též vysvětleno, proč se na základně nachází tak málo předmětů. V letech následujících po odchodu Sovětů totiž místní farmáři odnesli vše, co mohli nějak využít a plochu postupně vyčistili, aby se nezranil pasoucí dobytek. V dnešní době jsou pak relikty těchto základen chráněny jako památky (Burström a kol. 2009, 296-298).

8.2 Možnosti archeologie Studené války u nás

Výzkum relikvií pozůstatků Studené války na našem území stojí teprve na začátku. Pokud pomineme výzkum osídlení zanikajícího v pohraničí po roce 1945, na jehož pozdější průběh měl nepochybný vliv vznik „železné opony“, neuskutečnil se žádný řádný výzkum památek vojenského charakteru. V následující části proto budou nastíněny možné typy lokalit, jejichž výzkum archeologickými metodami by mohl přinést nové informace a případný výzkum může hledat inspiraci ve výše zmíněných a z tohoto důvodu uvedených zahraničních studiích.

Symbolem Studené války je i u nás železná opona. Již 1. dubna 1950 bylo ve vzdálenosti od dvou do šesti kilometrů od hranice státu se „západem“ zřízeno hraniční pásmo. Do této oblasti byl dovolen přístup jen místním obyvatelům, ostatní občané sem mohli jen se speciální propustkou. Těsně u hranice bylo následně zřízeno zakázané pásmo,

odkud byla dokonce většina usedlíků odsunuta. Území kolem hranice se „západem“ tak začalo pustnout a sídla začala zanikat. Zároveň začala výstavba drátěného zátarasu, dřevěného plotu z ostnatého drátu, který měl znesnadnit přechod hranice. Tato překážka nakonec vznikla ve třech řadách za sebou, v padesátých letech byly dokonce vybrané úseky zaminovány, v letech 1952-1965 pak opatřeny nástražnými vodiči s vysokým napětím, které měly usmrtit případné uprchlíky. Vzhledem k velké nebezpečnosti těchto nástražných pastí byly však všechny postupně odstraněny. V posledních dvaceti letech totality byly zátaras doplněny sítí zpevněných cest tzv. signálek, které používali hlídky Pohraniční stráže, a signálními zařízeními upozorňující na narušení zátarasu. Ten samotný se skládal ze dvou plotů, mezi kterými byl prostor vysypán pískem (obr. 72-73). Každý narušitel v něm nechal stopu a tak na sebe upozornil. Celá „opona“ byla doplněna sítí strážních věží a obslužného zařízení. Tento zátaras se během čtyřicetileté nadvlády komunistů stal osudným pro téměř tisíc lidí. Nejen těch, co se pokoušeli o útěk, ale také těch, co zde sloužili (Tomek 2009, 73; Tomek 2011,34-39).

Stejně jako v případě Berlínské zdi, začala likvidace „železné opony“ ihned po událostech roku 1989. Důvody byly jak ideologické, tak praktické, kdy tato rozsáhlá stavba komplikovala pohyb osob i využití půdy. V dnešní době se tak zachovalo jen málo původních částí drátěných zátarasů (známý úsek se nachází u obce Čížov v Jihomoravském kraji) a zbylé relikty neúprosně mizí. Je tak nejvyšší čas začít ty zbývající mapovat a sledovat v širším historickém, ale i krajinném kontextu. Zejména ve druhém případě má použití archeologických metod při poznání této nedávné minulosti velký potenciál. Je možno sledovat, jaký mělo budování železné opony vliv na osídlení v jejím okolí, jaký má vztah k památkám jiného typu, ale také jaké všechny typy objektů jsou součástí „opony“ a kde se tyto nacházejí, protože všechny tyto informace pomalu mizí. Jako dobrý případ složitosti v pohraničí slouží Stará Knížecí Huť, kde byla provedena exkavace exhumovaného hromadného hrobu z konce 2. světové války. Sama obec doplatila na odsun německého

obyvatelstva a vznik hraničního pásma výrazným snížením počtu obyvatel. Následně přímo proti památníku na místě hrobu byla vstavěna tzv. rota, ubikace pro členy Pohraniční stráže. Součástí této stavby byly i drátěný zátaras, který tak procházel doslova „několik metrů“ za hrobem. To podle vzpomínek pamětníků mělo vliv na pořádání pietních akcí u památníků, kam nebyl volný přístup (obr. 74-75). V současnosti je „rota“ využívána jako rekreační zařízení a po „drátech“ zbyly jen úseky v lesích identifikovatelné odlišným druhem stromů. Ovšem i této indikátor se pomalu ztrácí a brzy již nebude snadno rozpoznatelné, kudy „dráty“ procházely.

Druhým typem památky typickým pro první polovinu komunistické totality jsou pracovní tábory. Ty jsou dvou typů – tábory nucených prací (TPN) a nápravně pracovní tábory (NPT). Hlavním rozdílem je, že do prvního typu zařízení se člověk dostal bez soudního líčení, kdežto do druhého po jeho řádném průběhu (Bártík 2009, 7). Tyto tábory se staly symbolem nesvobody minulého režimu, který zde držené chovance používal k otrocké práci v průmyslu a zemědělství, obecně jsou spojovány hlavně s těžbou uranu. Kromě kriminálních živlů se jednalo zejména o politicky nespolehlivé občany státu, např. bývalé vojáky sloužící nejen na západní ale i východní frontě. Zatímco první typ zařízení byl rušen po roce 1951, druhý až o celé desetiletí později. Celkový počet TPN na našem území se pohybuje mezi 40-50 a prošlo jimi mezi 20. a 25. tisíci chovanci. Archivní prameny k této problematice jsou nekompletní a neúplné (Bártík 2009, 206-208).

Archeologický výzkumu tohoto typu lokalit tak má velký potenciál. Jedná se zejména o použití nedestruktivních metod k mapování objektů tábora, jeho územního rozsahu a zasazení do širšího krajinného kontextu. Analýza dostupných leteckých snímků s následným povrchovým průzkumem může také pomoci s problematikou existence či neexistence některých táborů zmiňovaných v písemných pramenech (obr. 76-77). Podobné typy výzkumů již probíhají na nacistických koncentračních táborech a s využitím dostupných špionážních snímků i

na slavných sovětských „gulazích“. Právě porovnání těchto pramenů s písemnými záznamy pomáhá s rekonstrukcí vývoje táborů v čase, pomáhá rozkryvat, jak fungovala jejich infrastruktura a odhalovat budovy a zařízení, o kterých se v jiných pramenech nedochovala žádná zmínka (Godziemba-Maliszewski 2010, 281-286; Uziel 2010, 274-278). V roce 2011 byl proveden první průzkum zaměřený na lokality zaniklých TNP na Příbramsku a Jáchymovsku, který prokázal, že sledování výše zmíněných otázek je možné i pro naše území. Analýzou leteckých snímků byl prokázán rozdíl mezi strukturou táborů v obou oblastech a také neexistence jednoho z táborů, u kterého nebylo z písemných pramenů zřejmé, zda byl vůbec vybudován. Povrchový průzkum vybraných zaniklých táborů prokázal velkou míru transformace objektů, ovšem s potenciálem na další nedestruktivní, případně i destruktivní, výzkum (Šafanda 2012, 37-39). Metody archeologie a terénní výzkum jsou v současné době jedinými, které mohou přinést k této problematice další informace.

Jako poslední tematický okruh bych chtěl zmínit přímo výzkum lokalit spojených s aktivitami armády. Po komunistickém převratu v únoru 1948 se začalo s přestavbou a zvětšováním armády, zásadní reforma podle sovětského vzoru se pak udála v roce 1950. Hlavním úkolem nové lidové armády byla obrana západní hranice komunistického bloku před „agresí západu“ a to i cestou preventivního úderu proti bezprostřednímu ohrožení republiky nebo jednoho ze spojenců (Bílek – Láník – Šach 2006, 156-158). To s sebou mimo jiné přineslo budování nové linie polního i stálého opevnění u hranic s Německem a Rakouskem, reaktivaci vhodných úseků linie lehkého i těžkého opevnění z doby před rokem 1938, zvyšování počtu základen armády, letišť, vojenských újezdů či stanovišť protiletadlové obrany. Tyto rozsáhlé aktivity měly samozřejmě dopad na krajinu i její další využití. A zatímco, a jak už bylo několikrát zmíněno, vojenská technika z této doby je poměrně dobře zdokumentována, lokality s nimi spojené nikoliv. A co víc, archivní

materiály k tomuto období a tématu nejsou ještě úplně zpracovány, některé údaje se nedochovaly a některé mohou být dokonce ještě tajné.

Výzkumu této problematiky obecně se věnují většinou amatéři, ke kterým se až nyní přidávají profesionální badatelé. V poslední době se objevilo několik prací zejména k tématu poválečných fortifikací, přelomovým dílem je pak publikace *Utajená obrana železné opony – Československé opevnění 1945-1964*. To jako zcela první shrnulo tuto problematiku na jednom místě, včetně popisu nových typů objektů z betonových prefabrikátů, jejich výzbroje a vybavení, dislokace jednotek a průběhu výstavby (Dubánek – Lakosil – Minařík 2008). Katedra archeologie ZČU v Plzni se této problematice dotkla dvěma závěrečnými pracemi svých studentů. První mapovala tzv. záložní prostor soustředění u obce Pšovky (okr. Rakovník) z 80. let využívaný tankovým plukem z Rakovníka (Mayer 2010), druhá linii polního opevnění z 50. a 60. let na Šumavě (Šilhánek 2011). Obě práce obsahovaly analýzu dostupných leteckých snímků k vytvoření chronologie zkoumané lokality a pochopení struktury. Následoval povrchový průzkum dochovaných reliktních. Obě práce také potvrdily, že archeologie má nezastupitelnou roli při získávání nových informací k této problematice a v budoucnu bude při studiu Studené války na našem území velmi důležitá.

9 ZÁVĚR

Cílem práce, inspirované podobnými aktivitami v zahraničí, bylo ověřit možnosti archeologie při výzkumu konfliktních areálů 20. století. Vlastní výzkum odkryvem byl proveden na třech typech lokalit – na místě havárie letounu, na linii polního opevnění a na exhumovaném hromadném hrobě z konce 2. světové války. Ačkoliv původní předpoklad byl, že k výzkumu všech druhů lokalit bude přistupováno za použití co nejpodobnějších metod, již přípravné práce ukázaly, že každý typ lokality je jiný a vyžaduje odlišné metody jak destruktivního tak i nedestruktivního výzkumu.

Co je ovšem pro všechny typy lokalit stejné, je že výzkumu odkryvem by měl předcházet co nejdetailnější výzkum dostupných archivních pramenů a zaznamenaných výpovědí pamětníků, případně analýza již uskutečněných výzkumů. Důvodů je několik. Jedním z hlavních je etika a pieta. Při výzkumu havarovaného letounu či hromadného hrobu je velmi pravděpodobné, že na místě budou lidské ostatky. Na tuto eventualitu je potřeba se předem připravit, aby bylo zajištěno řádné zacházení s nalezeným kosterním materiálem včetně uložení a následného pohřbení. Ačkoliv na toto téma zřejmě ještě neproběhla řádná diskuze, je velmi nepravděpodobné, že by společnost akceptovala případné vystavení nebo uložení nalezených pozůstatků v muzeích, jak je tomu běžné u podobných nálezů ze starších období. Hlavním důvodem podle mého názoru je to, že můžou být dohledáni příbuzní nalezených mrtvých. Identifikace je také důvod, proč by mělo být o zkoumaném místě již předem známo co nejvíce informací. Identifikace mrtvých je celosvětově nejkladněji hodnocený důvod podobných akcí. Tím ale do tohoto typu výzkumu vstupují zákony, které u jiných typů výzkumů sledovány nejsou. Jsou to zejména zákony o pohřebnictví č. 256/2001 a o válečných hrobech a pietních místech a o změně z. o pohřebnictví č. 122/2004, které jasně definují zacházení s těly, jejich uložení a místa pohřbení, stejně jako ochranu míst, které jsou definovány jako válečný hrob (Rak 2008, 108-110).

Druhým důvodem je, že ve většině případů jsou zkoumané reliktů vojenského původu. Hrozí tak nebezpečí výskytu nevybuchlé munice, která je po tak dlouhém uložení v zemi nestabilní a nebezpečná. To se týká zejména míst s vraky havarovaných letadel, ale tyto artefakty mohou být nalezeny i na dalších místech. Žádoucí by proto byla přítomnost pyrotechnika, což je ovšem velmi finančně náročné. Na tento typ artefaktů se také vztahuje speciální zákon č. 119/2002 o zbraních a střelivu. Ten ukládá ohlášení těchto nálezů policii, se kterou by mělo být konzultováno, jak s nálezy dále nakládat (Rak 2008, 109-110). Třetím pak, že mnoho skutečností z fungování zkoumaného místa je někde

zaznamenáno a pokud bychom je neodhalili včas sami, provedli vlastní rekonstrukci s chybou, bude tato snadno odhalitelná a zcela zbytečná. Navíc pokud správně nepochopíme a nebudeme znát struktury (např. jakou výzbroj a výstroj má mít voják na linii polního opevnění či které předměty u sebe může mít účastník pochodů smrti), nemůžeme odhalit nepravidelnosti a obohatit celkové poznání.

U tématu fortifikací 20. století, došlo k výzkumu linie polního opevnění z podzimu 1938 u městečka Úterý. Už samotné objevení lokality bylo velkým přínosem pro poznání událostí z konce samostatnosti Československé republiky. Vědělo se sice, že ve sledované oblasti měla linie vzniknout, podrobnosti ale nebyly známy. Jen díky odkryvu se nám podařilo zjistit, že na zkoumané lokalitě se nachází kromě okopů pro zbraně též kryty vlámané do skalního podloží. Při povrchovém průzkumu byly tyto původně interpretovány jako okopy pro střelce z kulometů, protože dochované terénní relikty nejvíce odpovídaly tomuto objektu z příruček čs. armády. Bez odkryvu bychom také nezjistili, že některé z objektů nebyly dokončeny, což vede k domněnce, že v době podepsání Mnichovské smlouvy, nebyly práce zcela hotové (Rak 2011, 279-288).

Trochu překvapující byla absence nálezů movitých artefaktů, které jsou známy z podobných lokalit v zahraničí. Ty ovšem byly součástí válečných operací, během kterých zde byly tyto předměty zanechány. Fortifikace v západních Čechách byly používány jen v míru, kdy by ztráta výzbroje a výstroje vojáků byla trestána. To nepřítomnost těchto předmětů vysvětluje. Je velmi pravděpodobné, že výzkum fortifikací např. na severní nebo jižní Moravě, kde k bojovým operacím docházelo, by tyto artefakty obsahoval.

V nejbližší budoucnosti by však hlavním cílem výzkumu fortifikací 20. století měla být dokumentace zachovaných reliktních pomoci nedestruktivních archeologických metod. Obzvláště polní opevnění stojí v pozadí zájmu badatelů, ale jak ukazují minulé průzkumy, je v terénu, zejména zalesněných oblastech, dochované v hojném počtu. Je také

velmi ohroženo současnými aktivitami, hlavně těžbou dřeva, čehož je příkladem i zkoumaná lokalita u Úterý přeměněná na lesní školku.

Výzkum na místě havarovaného letounu u Nynic ukazuje, jaké je nebezpečí v nedokumentovaných amatérských výzkumech. Identita letounu ani padlého pilota není dodnes známá a odkryv byl tak jednou z posledních možností, jak obojí spolehlivě zjistit. Při odkryvu ale bylo zjištěno, že místo bylo několikrát zkoumáno před námi. Nepodařilo se však dohledat kdy, kým a kde se nacházejí případné nálezy. Ovšem i zbytek artefaktů a nálezová situace přinesla několik nových informací. Nejdůležitější je, že pilot se nepokusil o nouzové přistání, ale zřítel se z výšky. Na nalezených fragmentech letounu je dochovaná kamuflážní barva, která dovoluje rekonstruovat zbarvení.

Výzkum prokázal, že řádný odkryv tohoto typu lokality může přinést řadu informací ke sledované události – havárii letounu. Sledováním polohy artefaktů v zemi můžeme určit, jak k havárii došlo. Můžeme také zjistit, zda bylo místo odkryto někdy v minulosti (Rak 2009, 77-78). Analýza artefaktů z většího počtu letounů stejného typu může přinést nové informace k jejich konstrukci a vybavení. Řádný výzkum může též pomoci s identifikací dosud pohřešovaných letců a s pietním pohřbením jejich těl. Ovšem stejně jako v případě fortifikací by v nejbližší době mělo dojít spíše k vyhledávání a dokumentaci těchto lokalit pomocí nedestruktivních metod pro jejich další ochranu. Podle zahraničních, ale též několika domácích, zkušeností by bylo dobré využití magnetometru, s jehož pomocí se dá ověřit, zda se na zájmové lokalitě nachází větší množství kovů.

Problematika válečných obětí je pak z celého okruhu sledovaných otázek nejsložitější. Hlavním důvodem je, že během výzkumu se pracuje s lidskými ostatky, které mohou být teoreticky identifikovány. Proto je při odkryvu důležité pracovat co nejpečlivěji a je nezbytné, aby se ho účastnil i fyzický antropolog. Navíc většina z pohřbených nezemřela přirozenou smrtí, výzkum tak může pomoci s určením důvodu smrti a případně

odhalením válečných zločinů. Velice důležité také je, jak se s nalezenými pozůstatky bude zacházet. Podobné typy výzkumů jsou ve světě bedlivě sledovány veřejností a jakákoliv chyba by mohla přinést velké problémy jak badatelů, tak jeho zastřešující instituci. Úspěšné zvládnutí pak může přispět i k urovnání vztahů mezi národy.

Vlastní výzkum ve Staré Knížecí Huti a na stříbrském městském hřbitově prokázal, že písemné prameny jsou značně nekompletní, nejasné až lživé. Odkryv hromadného hrobu potvrdil řádný průběh exhumace, nalezené artefakty přinesly informace k odívání vězňů, celý výzkum ale upozornil na značné mezery v našich znalostech ohledně právě oblečení a majetku vězňů v pochodech smrti. Výzkum městského hrobu pak zcela vyvrátil místní „legendu“ o ukládání ostatků z rušených hrobů na toto jedno místo. Osud I. Krwanova se nepodařilo objasnit, protože jeho pozůstatky nebyly na v písemném záznamu uvedeném místě nalezeny. Bez exkavace bychom však tyto skutečnosti nemohli nikdy zjistit (Funk – Hložek a kol. 2011, 31-50).

Ovšem i v tomto případě by se archeologie měla zaměřit na vyhledávání a dokumentaci neznámých míst, zejména hrobů obětí pochodů smrti. V archivních materiálech se jen pro Tachovsko uvádí několik desítek míst, která byla krátce po skončení války takto označena. Byly k nim vyhotoveny též stručné situační plány. Uvedená místa se však od té doby značně změnila a jsou těžko identifikovatelná. Měla by proto být nalezena vhodná nedestruktivní metoda, která by pomohla s vyhledávání neoznačených hrobů a následným ověřením přítomnosti kosterních pozůstatků na lokalitě. Ta by měla být poté řádně označena a chráněna. Exkavace těchto míst by měla probíhat jen ve výjimečných případech, například pokud by existovala reálná možnost identifikovat mrtvé, nebo bylo místo ohroženo zničením.

Archeologie Studené války je u nás nyní v úplných počátcích. Proběhla jen hrstka nedestruktivních výzkumů fortifikací stavěných po roce 1945 a několika zaniklých komunistických táborů nucených prací.

Roli archeologie v tomto okruhu vidím ve vyhledávání a dokumentaci památek v terénu se zaměřením na jejich další ochranu. Zatímco totiž v předchozích oblastech existuje aspoň nějaké povědomí o zachovaných reliktech, období po roce 1948 je zcela z myslí lidí vytěsněno a čeká na řádné a objektivní zhodnocení. Archeologie k tomu nastíněnou aktivitou může velmi přispět.

Provedené výzkumy jasně ukázaly, že archeologický výzkum lokalit 20. století má smysl a může obohatit poznání o informace, které se z jiných druhů pramenů získat nedají. Ukázaly také, že je velmi důležitá mezioborová spolupráce z důvodů vyvarování se chybných modelů i závěrů kvůli neznalosti již zaznamenaných struktur. Pokud je totiž neznáme, nemůžeme odhalit nepravidelnosti. To je také dle mého názoru hlavní rozdíl mezi archeologií 20. století a archeologií starších období. Ty se právě na základě archeologických pramenů snaží rekonstruovat struktury – pravidelnosti, zákonitosti v archeologických datech. Pro 20. století toto většinou známe, např. k problematice polního opevnění existují příručky jasně určující vlastnosti objektů a jejich umístění, můžou být dostupné i plány a mapy postavení, a vyhledáváme nepravidelnosti, které následně povedou k vyhledávání nových struktur nezávislých na jiných typech pramenů (Neustupný 2007, 124-127). Výzkum lokalit z 20. století může též obohatit poznání archeologických transformací, zejména těch zánikových. Můžeme na nich velice dobře dokumentovat zánik artefaktu v čase působením přírodních procesů a činností člověka. Správně pochopení následně může pomoci s porozuměním zániku artefaktů v minulých obdobích (Neustupný 2007, 46-64).

Je však velmi důležité, aby se památkám z 20. století obecně, ale těm vojenského původu obzvlášť, dostalo co nejrychleji právní ochrany. A je jedno, zda úpravou stávající legislativy, či přijetím nových speciálních zákonů. Ačkoliv skupinám amatérských badatelů nelze upírat zásluhy z počátku a následného rozvoje zájmu o tuto problematiku, jejich aktivitami jsou nyní památky tohoto typu velmi ohroženy, a je možné, že během krátké doby již žádná nepoškozená nezbude. Prvním krokem je

spolupráce mezi profesionály a amatéry, která se již v zahraničí dobře osvědčila. Vyhledávání militarií zejména z 2. světové války je ale také dobrým „byznysem“, na kterém se dá vydělat hodně peněz. To je činnost, která jakékoliv aktivity ohrožuje nejvíce. K alarmujícím případům dochází na Slovensku. Zde dlouhodobě funguje skupina nadšenců obnovující vojenské hřbitovy z let 1914-1918 a nyní již spolupracující s několika vědeckými organizacemi. Už několikrát byl jimi zrenovovaný hřbitov rozkopán hledači artefaktů, kteří se neštítí ani ničit hroby²⁸. Podobné skupiny jsou aktivní i u nás, alarmující je pak kniha autora s pseudonymem Beax. Autor, označující se jako „hledáč“, v ní shrnuje své zkušenosti s vyhledáváním militarií a představuje nejcennější nálezy, včetně unikátů typu prsteny jednotek SS, odznaky příslušníků německého válečného námořnictva či identifikačních známek vojáků. Už z tohoto krátkého výčtu je zřejmé, že těmito aktivitami mizí řada informací. Problémem je, že autor tak jako většina jemu podobných nechápe, co přesně dělá moderní archeologie a tím si své počínání dokáže ospravedlnit: *„Je mi jasné, že až se tato kniha dostane do rukou studovaným archeologům, protočí se jim panenky v sloup. (...) Nikdy jsem nenavštívil žádnou památkově chráněnou lokalitu, 99 procent mých nálezů nemá žádnou muzejně historickou hodnotu a jediný bronzový depot kupce z mladší doby bronzové, který jsme s kolegou objevili je uložen v Píseckém muzeu... (...) Druhá světová válka je oborem, který je mou doménou a z historického hlediska má oproti pokladům z dob dávno minulých mizivou vypovídající hodnotu, speciálně pro archeologa-profesionála“* (Beax 2011, 9). Doufám, že tato práce je důkazem autorova omylu a že se archeologie výzkumu problematiky konfliktů 20. století bude nadále věnovat. Je též možné, že podobné aktivity díky atraktivnosti tématu přispějí k popularizaci a lepšímu pochopení našeho oboru mezi širokou laickou veřejností.

²⁸ <http://humenne.korzar.sme.sk/c/6431774/hladaci-vojnovych-artefaktov-rozkopavaju-hroby.html> [8. 7. 2012]

10 SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY A PRAMENŮ

10.1 Archivní prameny

SOkA Tachov, Okresní úřad (OkÚ) Tachov, sign. 603/4 válečné hroby, kartony 137/03, 138/03.

Ministerstvo Národní obrany, 1935: G-V-1, Úprava terénu, všeobecná ustanovení, služební knihy branné moci. Praha.

Ministerstvo Národní obrany, 1938: G-V-2, Opevňování, Práce běžné, služební knihy branné moci. Praha.

10.2 Literatura

Bártík, F. 2009: Tábory nucené práce se zaměřením na tábory zřízené při uranových dolech v letech 1949 – 1951. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu.

Beax 2011: Válečné nálezy – Česko. Libro Nero.

Beck, C. M. 2002: The archaeology of scientific experiments at a nuclear testing ground. In: J. Schofield – W. G. Johnson – C. M. Beck edd., *Matériel Culture: the archaeology of 20th century conflict*, London, 65-79.

Beneš, C. 1997: Další nálezy na Pardubicku – Zamyšlení nad leteckou archeologií, *Letecké listy* V, 6-7.

Bevard, J. L. 2008: Společnost pro vyhledávání hrobů padlých vojáků „Nebudete zapomenuti“. In: I. Koukola ed., *Američtí hloubkoví stíhači nad Brnem (nález trosky P-51B Mustang u Brna-Slatiny)*, Brno, 173 – 178.

Bílek, J. – Láník, J. – Šach, J. 2006: *Československá armáda v prvním poválečném desetiletí, květen 1945 – květen 1955*. Praha: AVIS.

Breaux, K. 2005: *Courtesies of the Heart*. Victoria: Trafford Publishing.

Brockman, A. – Barton, K. 2009: Air photographs, military archaeology and human memory: A case study from South East London. In: B. Stichelbaut – J. Bourgeois – N. Saunders – P. Chielens edd., *Images of Conflict: Military Aerial Photography & Archaeology*, Newcastle upon Tyne, 221-240.

Burström, M. a kol. 2009: Memories of World War II: The archaeology of former Soviet nuclear missile site in Cuba, *Journal of Social Archaeology* 9/3, 295-318.

Burt, R. a kol. 2009: Pointe-du-Hoc Battlefield, Normandy, France. In: D. Scott – L. E. Babits – C. M. Haecker: *Fields of Conflict: Battle Archaeology from the Roman Empire to the Korean War*, Washington, 383-397.

Cocroft, W. D. 2003: The Cold War – What to preserve and why, *Conservation bulletin* Issue 44, 40-42.

Cocroft, W. D. – Thomas, R. J. C. 2007: *Cold War. Building for Nuclear Confrontation*. Swindon: English Heritage.

Cronauer, P. – Ster, R. 2012: Fischamends unvergessener Jagdflieger – Vom Absturzort zum Fliegergrab, *Flugzeug Classic* XIII/6, 14-21.

Cronwall, P. 1978: Battle of Britain archaeology. In: B. Robertson ed., *Epics of Aviation Archaeology*, Cambridge, 58-66.

Cornwell, P. 2006: Aviation archaeology and the Battle of Britain, In: W. G. Ramsey ed., *The Battle of Britain then and now Mk.V*, Old Harlow, 317-318.

Crhán, J. 2007: Kašperské Hory, 24. prosince 1937, *Letectví + kosmonautika* 83, 56-59.

Cvrk, F. 2001: XXII. strážní prapor a válečný deník jeho jednotek (23. 9. – 11. 11. 1938). In: *Bezděz – Vlastivědný sborník Českolipska 10*, česká Lípa, 285-350.

De Meyer, M. 2009: World War I battlefields of the Ypres Sient Mapped and Analysed with Aerial Photographs. A confrontation with the Current Landscape and Archaeology. In: B. Stichelbaut – J. Bourgeois – N. Saunders – P. Chielens edd., *Images of Conflict: Military Aerial Photography & Archaeology*, Newcastle upon Thyne, 203-220.

Dolff-Bonekämper, G. 2002: The Berlin Wall: an archaeological site in progress. In: J. Schofield – W. G. Johnson – C. M. Beck edd., *Matériel Culture: the archaeology of 20th century conflict*, London, 236-248.

Drebot, J. 1977a: Záchytný bod číslo 1, *Zápisník*, 14-16.

Drebot, J. 1977b: Poslední boj, Po stopách neznámých hrdinů II, *Zápisník*, 20-22.

Drebot, J. 1978: Komu patřil štítek s číslem 93818, Po stopách neznámých hrdinů IV, *Zápisník*, 8-10.

Drebot, J. 1979: Unikátní svědectví, Po stopách neznámých hrdinů XXXII, *Zápisník*, 16-18.

Dubánek, M. – Lakosil, J. – Minařík, P. 2008: *Utajená obrana železné opony – Československé opevnění 1945-1964*. Praha: Mladá fronta.

Elliott, C. R. 1978: Abandoned American bases od eastern England. In: B. Robertson ed., *Epics of Aviation Archaeology*, Cambridge, 87-94.

Fidler, J. – Sluka, V. 2006: *Encyklopedie branné moci Republiky československé 1920 -1938*. Praha: Libri.

Foot, W. 2003: Public Archaeology – Defended area sof World Warr II, *Conservation bulletin Issue 44*, 8-11.

Foud, K. – Krátký, V. – Vladař, J. 1997: *Poslední akce*. Plzeň: NAVA.

Fowler, M. J. F. 2008: The application of declassified KH-7 GAMBIT satellite photographs to studies of Cold War material culture: a case study from the former Soviet Union, *Antiquity* 82, 714-731.

Fowler, M. J. F. 2010: The Skrunda Hen Houses: a case study in Cold War satellite archaeology. In: D. C. Cowley – R. A. Standring – M. J. Abicht edd., *Landscapes through the Lens – Aerial Photographs and Historical Environment*, Oxford, 287-293.

Frančík, J. a kol. 2006: *Plzeňská čára. Pevnosti sv. 28. Dvůr Králové nad Labem: FORTprint.*

Franks, N. 2000: *Royal Air Force Fighter Command Losses of the Second World War: Volume 1.* Leicester: Midland Publishing.

Friedl, L. 2011: Exkurz – antropologické zhodnocení kosterního nálezu. In: J. Nenutil – M. Rak a kol., *Exhumace obětí II. Světové války – předpoklady, východiska, výzkum*, Plzeň 81-82.

Funk, L. 2010: Návrh metodiky nedestruktivního výzkumu vesnic zaniklých po roce 1945, *Acta Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni* 5/4, 267-279.

Funk, L. - Hložek, J. - Markova, S. - Menšík, P. - Nenutil, J. - Netolický, P. – Rak, M. 2011: Historický a archeologický výzkum městského hřbitova ve Stříbře, *Kuděj* 12, 31-51.

Galusová, L. 2010: Archeologický nedestruktivní výzkum vodních děl zaniklých po roce 1945, *Acta Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni* 5/4, 281-302.

Głosek, M. 1996: Archeologiczne aspekty badań cementarzy polskich oficerów zamordowanych przez NKWD na wschodzie. In: Z. Kurnatowska ed., *Słowiańszczyzna w Europie Średniowiecznej* 2, Wrocław, 259-268.

Godziemba-Maliszewski, W. 2010: GX of the Solovetskiye Island, Russia: using World War II Luftwaffe aerial photographs. In: D. C. Cowley – R. A. Standring – M. J. Abicht edd., *Landscapes through the Lens – Aerial Photographs and Historical Environment*, Oxford, 281-286.

Gojda, M. 2004: Letecká archeologie a dálkový průzkum. In: M. Kuna et al. *Nedestruktivní archeologie*, Praha, 49-116.

González-Ruibal, A. 2008: Time to Destroy. An Archaeology of Supermodernity, *Curent Anthropology* 49/2, 247-279.

González-Ruibal, A. 2012: From the battlefield to the labour camp: archaeology of civil war and dictatorship in Spain, *Antiquity* 86, 456-473.

Güth, F. – Smani, R. – Tutlies, P. 2009: Erfahrung sammeln – Grabung and der Absturzstelle eines US-amerikanischen P-38 Lightning. In: *Archäologie im Rheinland 2009*, Stuttgart, 194-195.

Hoyloak, V. 2001: Airfields as battelfields, aircraft as an archaeological resource: British military aviation in the first half of the C20th. In: P. W. Freeman – A. Pollard edds., *Fields of Conflict: Progress and Prospekt in Battlefield Archaeology*, BAR International Series 958, 253-264.

Hoyloak, V. 2002: Out of the blue: assessing military aircraft crash sites in England, 1912-45, *Antiquity* 76, 657-663.

Holyoak, V. 2004: Who owns our deads?, *British Archaeology Issue* 75, 10-14.

Hoshower-Leppo, L. 2002: Missing in action: searching for America´s war dead. In: J. Schofield – W. G. Johnson – C. M. Beck edd., *Matériel Culture: the archaeology of 20th century conflict*, London, 80 – 90.

Irra, M. 1999a: Sestřel Thunderjetu - úspěch či průšvih? 1. část, *Letectví + kosmonautika* 75/23, 13-16.

Irra, M. 1999b: Sestřel Thunderjetu - úspěch či průšvih? 2. část, *Letectví + kosmonautika* 75/24, 13-16.

Ivie, T. 2003: *Patton's Eyes in the Sky: USAAF Tactical Reconnaissance Missions North West Europe 1944-45*. Hinckley: Classic Publications.

Jarvis, H. 2002: Mapping Cambodia's „Kipling fields“. In: J. Schofield – W. G. Johnson – C. M. Beck edd., *Matériel Culture: the archaeology of 20th century conflict*, London, 91-102.

Kaněvskij, A. – Šedivý, M. 1996: Vyznamenat in memoriam, *Aero Plastic Kits Revue VI*, 16 – 21.

Karas, J. 2010: Možnosti archeologického poznání polního opevnění 20. století na příkladu lokalit ze 30. let 20. století. Plzeň. Nepublikovaná bakalářská práce KAR ZČU.

Kauppi, U-R. 2002: The Salpa Line: a monument of the future and the traces of war in the Finnish cultural landscape. In: J. Schofield – W. G. Johnson – C. M. Beck edd., *Matériel Culture: the archaeology of 20th century conflict*, London, 49-57.

Klausmeier, A. – Schmidt, L. 2004: *Wall Remnants – Wall Traces*. Berlin/Bonn: Westkreuz-Verlag.

Klausmeier, A. - Schmidt, L. 2006: Commemorating the uncomfortable. In: J. Schofield – A. Klausmeier – L. Purbrick edd., *Re-mapping the field: New Approaches in Conflict Archaeology*, Berlin/Bonn, 22-27.

Kola, A. 2000: *Belzec - The Nazi Camp For Jews in the Light of Archaeological Sources Excavations 1997 – 1999*. Warsaw, Washington.

Kolmann, P. 2005: *Aero Ab.11, Letectví + kosmonautika* 81, 52-55.

Kos, P. 2011: *Cvičiště Benešov. Vstup zakázán!!* Postupice: Posázaví o.p.s.

Koukola, I. (Ed.) 2008: *Američtí hloubkoví stíhači nad Brnem (nález trosek P-51B Mustang u Brna-Slatiny)*. Brno: BRKO.

Legendre, J-P. 2001: *Archaeology of World War 2. The Lancaster bomber of Fléville (Meurthe-et-Moselle, France)*. In: V. Buchli – G. Lucas

edd., *Archaeologies of the Contemporary Past*, London – New York, 123-137.

Lowry, B. (Ed.) 2002: *20th Century Defences in Britain. An Introductory Guide*. York: Council for British Archaeology.

Mahr, J. 1999: Hruška, REVI č. 25, 7-9.

Mahr, J. 2000: Mankovice, REVI č. 34, 33-35.

Mayer, M. 2010: Nedestruktivní průzkum vojenského areálu u obce Pšovky z 2. pol. 20. st. Plzeň. Nepublikovaná bakalářská práce KAR ZČU.

Miller, K. D. 2001: *Fighter Units & Pilots of the 8th Air Force September 1942 - May 1945: Volume 1 Day-to-Day Operations - Fighter Group Histories*. Atglen: Schiffer Publishing.

Morris, R. 2003: *The Archaeology of Conflict – Introduction, Conservation bulletin Issue 44*, 2-3.

Nenutil, J. 2010: Pochody smrti. In: J. Nenutil a kol., *Druhá světová válka - případ Tachovsko*, Plzeň, 89-99.

Nenutil, J. 2010: „Národní revoluce“ ve Stříbře. In: J. Nenutil a kol., *Druhá světová válka - případ Tachovsko*, Plzeň, 127-144.

Nenutil, J. 2011: *Pochody smrti, český příspěvek k otevřené otázce*. Plzeň: Vydavatelství Západočeské univerzity.

Neustupný, E. 2007: *Metoda archeologie*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk.

Neustupný, E. 2010: *Teorie archeologie*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk.

Newsome, S. 2009: *Suffolk's Defended Shore and Beyond: The Use of Military Aerial Photographs in Systematic Archaeological Survey in*

England. In: B. Stichelbaut – J. Bourgeois – N. Saunders – P. Chielens edd., *Images of Conflict: Military Aerial Photography & Archaeology*, Newcastle upon Tyne, 241-258.

Olynyk, F. 1995: *Stars and Bars*. London: Grub Street.

Parry, S. 2010: *Spitfir Hunters - The Inside Stories Behind the Best of the TV Aircraft Digs*. Walton on Thames: Red Kite.

Passmore, D. G. – Harrison, S. 2008: Landscapes of the Bulge: WW2 field fortifications in the Ardennes Forests of Belgium, *Journal of Conflict Archaeology* 4, 88-107.

Plavec, M. 2008: *Bomby pod Řípem*. Cheb: Svět křídel.

Rajlich, J. 1997: *Mustangy nad Protektorátem*. Praha: MBI.

Rajlich, J. 2004: *Spitfire nad Evropou, Československý stíhač Otto Smik a jeho doba*, Cheb: Svět křídel.

Rajlich, J. 2005: Konec Luftwaffe v Čechách, *Letectví + Kosmonautika speciál* 5, 60-67.

Rak, M. 2008: "Letecká archeologie" a legislativa, *Historie a vojenství* LVII/4, 108-110.

Rak, M. 2009: Nebudete zapomenuti – pátrání po nezvěstných amerických vojákách, *Kuděj* 11/2, 71-79.

Rak, M. 2010: Aeroarcheologie - výzkum havarovaných letounů, *Acta Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni* 5/4, 249-265.

Rak, M. 2011: Možnosti archeologického poznání novodobých polních fortifikací na příkladu lokality z 30. let 20. století, *Archaeologia historica* 36/1, 279-288.

Saunders, A. 2004: Corroded in action, *British Archaeology Issue* 75, 14-15.

Saunders, A. 2007: *Bader's Last Fight: An In-Depth Investigation of a Great WWII Mystery*. London: Grub Street.

Saunders, A. 2009: *Finding the Few*. London: Grub Street.

Saunders, A. 2010: *Finding the Foe*. London: Grub Street.

Saunders, A. 2011: *Finding The Fallen*. London: Grub Street.

Schofield, J. 2003: Military archaeology, Past practice – future directions, *Conservation bulletin Issue 44*, 4-7.

Schofield, J. 2005: *Combat Archaeology. Material Culture and Modern Conflict*. London: Duckworth

Schofield, J. 2009: *Aftermath – Readings in the Archaeology of Recent Conflict*. New York: Springer.

Schofield, J. – Anderton, M. 2000: The peer archaeology of Green Gate: interpreting contested space at Grennam Common Airbase, *World Archaeology 32/3*, 236-251.

Shackel, P. A. 2003: Archaeology, Memory, and Landscapes of Conflict, *Historical Archaeology 37/3*, 3-13.

Shores, C. – Williams, C. 1994: *Aces High*. London: Grub Street.

Smith, J. R. – Creek, E. J. 2011: *Focke-Wulf FW 190 Volume 1 1938-1943*. Hersham: Ian Allan Publishing.

Stichelbaut, B. 2009: The interpretation of Great War air photographs for Conflict Archaeology & Overview of the Belgian Royal Army Museum collection. In: B. Stichelbaut – J. Bourgeois – N. Saunders – P. Chielens edd., *Images of Conflict: Military Aerial Photography & Archaeology*, Newcastle upon Thyne, 185-202.

Straka, K. 2007: *Československá armáda, pilíř obrany státu z let 1932-1939. Historie československé armády 3*. Praha: AVIS.

Sviták, M. 2007: Opevnění Jindřichohradecka z let 1936-1938. Díl první. Jindřichův Hradec.

Svoboda, T. – Lakosil, J. – Čermák, L. 2011: Velká kniha o malých bunkrech. Československé lehké opevnění 1936-1938. Praha: Mladá fronta.

Šafanda, J. 2012: Možnosti archeologie 20. století – tábory nucených prací. Plzeň. Nepublikovaná bakalářská práce KAR ZČU.

Šilhánek, M. 2011: Možnosti archeologického poznání polního opevnění 20. století na příkladu lokalit z 50. a 60. Let. Plzeň. Nepublikovaná diplomová práce KAR ZČU.

Šašek, J. 2011: Letecká bitva nad Jindřichohradeckem 24.8.1944. Cheb: Svět křidel.

Šmejda, L. 2009: Mapování archeologického potenciálu pomocí leteckých snímků. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni.

Špůrek, L. 2007: Zaručená rakev...?, REVI č. 68, 6-9.

Tomek, P. 2009: Osudy amerických vojáků v Československu po únoru 1948, Historie a vojenství LVIII/3, 72-87.

Tomek, P. 2011: Ochrana státní hranice a Pohraniční stráž, Historie a vojenství LX/3, 26-39.

Uziel, D. 2010: The Holocaust from above: Auschwitz imagery and beyond. In: D. C. Cowley – R. A. Standring – M. J. Abicht edd., Landscapes through the Lens – Aerial Photographs and Historical Environment, Oxford, 267-279.

Vařeka, P. - Balý, R. - Funk, L. - Galusová, L. 2008: Archeologický výzkum vesnic středověkého původu na Tachovsku zaniklých po roce 1945. Archaeologia historica 33, 101-117.

Vetrák, M. 2010: Září 1938 na Tachovsku. In: J. Nenutil a kol., Druhá světová válka - případ Tachovsko, Plzeň, 29-40.

Virilio, P. 1994: Bunker Archaeology. New York: Princeton University Press.

Whorton, M. 2002: Evaluating and managing Cold War era historic properties: the cultural significance of US Air Force defensive radar systems. In: J. Schofield – W. G. Johnson – C. M. Beck edd., *Matériel Culture: the archaeology of 20th century conflict*, London, 216-226.

Zaloga, S. J. 2007: Red SAM: The SA-2 Guideline Anti-Aircraft Missile. Oxford: Osprey Publishing.

Zdiarský, J. 1998: Kam a kudy kráčí česká letecká archeologie?, *Letecké listy* VI, 6-7, 30.

Zwanenburg, G. J. 1978: The epic area: aircraft recovery in the Netherlands. In: B. Robertson ed., *Epics of Aviation Archaeology*, Cambridge, 9-34.

10.3 Internet

Berenbaum, M. 2009: Holocaust. *Encyclopædia Britannica*, dostupné z <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/269548/Holocaust> [21. 10. 2011].

Enžl, R. 2008: SA-75 Dvina, dostupné z <http://forum.valka.cz/viewtopic.php/t/79050> [12. 6. 2012].

Manning, D. 2000: Srebrenica Investigation - summary of Forensic Evidence – Execution Points and Mass Graves. United Nations International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, dostupné z http://www.domovina.net/archive/2000/20000516_manning.pdf [18. 6. 2012].

Mikesz, Z. 2008: Katyňský masakr, dostupné z <http://forum.valka.cz/viewtopic.php/title/Katynsky-masakr/t/76113> [23. 3. 2012].

Rak, M. - Vladař, J. 2010: Focke-Wulf from Nynice - The excavation of a German Aircraft, Forum Archaeologiae - Zeitschrift für klassische Archäologie 14/55, dostupné z <http://homepage.univie.ac.at/elisabeth.trinkl/forum/forum0610/55rak.htm>.

Oficiální web organizace Joint POW/MIA Accounting Command: <http://www.jpac.pacom.mil/>, stránky:

JPAC Command Brochure, dostupné z http://www.jpac.pacom.mil/Downloads/JPAC_brochure_2009.pdf [10. 11. 2009]

JPAC Central Identification Laboratory, dostupné z http://www.jpac.pacom.mil/Downloads/FS3_JPAC_CIL.pdf [10. 11. 2009]

<http://www.jpac.pacom.mil/index.php?page=archaeology&size=100&ind=3> [10. 11. 2009]

<http://www.jpac.pacom.mil/index.php?page=odontology&size=100&ind=3> [10. 11. 2009]

<http://www.a-w-a.be/eng/news.html> [1. 7. 2012]

<http://www.antiquity.ac.uk/projgall/saunders/> [1. 7. 2012]

http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.153/current_category.7/affirmation_detail.html [22. 10. 2011]

<http://www.britarch.ac.uk/cba/projects/dob> [12. 6. 2012]

<http://www.bris.ac.uk/archanth/staff/schofield/> [27. 6. 2012]

<http://csic.academia.edu/AlfredoGonzálezRuibal> [27. 6. 2012]

<http://www.cwgc.org/find-a-cemetery/cemetery/109600/RUNNYMEDE%20MEMORIAL> [18. 6. 2012]

http://en.wikipedia.org/wiki/Greenham_Common [27.6.2012]

[http://en.wikipedia.org/wiki/Henry_Wills_\(writer\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Henry_Wills_(writer)) [15. 6. 2012]

http://en.wikipedia.org/wiki/Joint_POW/MIA_Accounting_Command [19. 9. 2011]

http://en.wikipedia.org/wiki/Mannerheim_Line [12. 6. 2012]

http://en.wikipedia.org/wiki/Point_du_Hoc [28. 6. 2012]

http://en.wikipedia.org/wiki/Salpa_Line [12. 6. 2012]

<http://forum.valka.cz/viewtopic.php/title/Focke-Wulf-Fw-190-A-8/t/6492> [26. 6. 2012]

<http://humanitieslab.stanford.edu/34/1490> [6. 7. 2012]

<http://humenne.korzar.sme.sk/c/6431774/hladaci-vojnovych-artefaktov-rozkopavaju-hroby.html> [8. 7. 2012]

<http://www.khv.zcu.cz/studium/podklady-ihistud/ASN4/Alberta.pdf> [6. 7. 2012]

<http://www.kpp.iipardubice.cz/1122672718-osudovy-unor-popularneiho-historika-zdenka-bicika.html> [31. 3. 2009]

<http://www.letecka-archeologie.cz/nalezky/nalez1.htm> [5. 7. 2010]

<http://www.letecka-archeologie.cz/nalezky/nalez%203.htm> [5. 7. 2010]

<http://www.lhs-vyskov.cz/sekarch.html> [15. 6. 2012]

<http://www.museum119.cz/courtesies.htm> [1. 11. 2009]

<http://www.mzm.cz/historicke-oddeleni/> [26. 3. 2012]

<http://old.britarch.ac.uk/projects/dob/map.html> [12.6.2012]

<http://www.stribro.cz/historie-mesta-stribra.php> [30. 5. 2012]

<http://www.valecnehroby.army.cz/Evidence/vysledky-hledani-v-cr?mt=Bezdruc5%beice&st=0> [19. 6. 2012]

<http://www.york.ac.uk/archaeology/staff/academic-staff/john-schofield/> [6. 7. 2012]

11 SUMMARY

Possibilities and Limits of the Archaeology of the 20th Century - Archaeology of Conflict

Main topic of this paper is the archeology of conflict; it means research of sites and events associated with military, political and civil conflicts of the last century. The paper is based on foreign experience. In the Czech Republic it is not common that archaeologists study period which is so close to present. Abroad, particularly in the UK and USA, research includes the last two centuries of history among already established disciplines. But research of conflicting areas has been under way in the period of last 30th years. The main aim of the work was to try to use the foreign procedures and methods in research on similar sites in the Czech Republic and determine possibilities and limits of archaeological research on these sites. For the purposes of work there were chosen four areas of interest. Fortifications from the 20th century, crash sites of wartime airplanes, war victims and remains of the Cold War period. Each sphere of interest is described in the history of research in our country and abroad, in both cases there were amateurs at the beginning of interest. Then there follows description of research on the selected location.

Fortifications

Professional interest in research fortification starts in Great Britain after the publication of the book Pillboxes by H. Wills in the late 1980s. At the turn of the millennium, there started two projects which were mapping remains of fortifications in the British territory. During these projects there were discovered over 20 000 sites, which are now protected as national monuments. At that time the fortifications were investigated elsewhere, e.g. in Finland and France, where there worked research teams from the USA. In our country is the research of fortification, especially pre-war line of border forts, mainly matter of amateurs in period after the fall of communism in 1989. In some cases their work is very professional.

The research was carried out and the lines of field fortifications near the village Úterý from 1938. The entire line covers a pocket between two lines of the pillboxes, which have already not been built there because there was no time. Surface survey was made on the two km long section of the creek valley of the Úterský potok and 50 features were discovered. In the summer of 2010 the selected hilltop was excavated. There were discovered foxholes for the rifle-shooters, for machine guns, mortar and anti-tank cannon. Research revealed that at the time of signing the Munich agreement, the position had not been finish yet. A surprise finding was also two covers quarried in rock. The position of this force was adequate replacement for concrete pillboxes.

Aviation Archaeology

Amateur interest in crash sites from the war period started in Britain already in the 1960s. In subsequent periods, similar actions were carried out in other parts of the world including the USA, France, Germany and the Soviet Union. In Czechoslovakia the activity began in the 1970s when the group of researchers joined together around the army's magazine "Zápisník". Attention was paid to the Soviet aircraft crashed in Moravia. With the fall of communism there began rapid development of these activities on an amateur basis, which means that research is not coordinated and poorly documented and it is not clear what happens with the findings. This problem was first realized in the UK where since 1986 there has been a special law to protect the wrecks of aircrafts and ships.

Our own research was carried out by the Berounka River near the village Nynice. The German aircraft FW 190 was shot down by American fighters at the end of the war on 8th May 1945. Because it was not clear exactly what had happened, and still the identity of the fallen pilot or German units is not known, the excavation had brought answers to these questions. Unfortunately, the site had been excavated several times by amateur researchers and so only a small number of artifacts were

discovered. None of these has brought new information to our questions. But site is a good example of danger of amateur excavations.

War victims

In this chapter, victims of military conflicts are researched. This sphere is very broad, including the mass graves, the graves of fallen or German cemeteries abolished after transfer of the German population from the so-called Sudetenland. The U.S. Army has an important role in research of this issue, which has a special unit task of which is to find and exhume the missing soldiers abroad, identify them and bury properly.

The own research was conducted on exhumed mass grave of victims of death marches at Stará Knížecí Huť. 37 bodies were buried there in April 1945; these were exhumed in 1946 and buried again in a common grave in Tachov. At the grave site a monument was subsequently erected. Research should verify that the grave is actually located on the site of the monument, that exhumation was conducted properly and whether we can find any artifacts on this type of site. Excavation indeed confirmed that the memorial is on the grave site, in grave there was find a few small bones. Discovery of 21 pieces of shoes was an ultimate surprise.

Further research was conducted in the city's grave in the Stříbro town cemetery. According to written record, the bodies from demolished graves after 1945 were buried in this place. According to written records it was up to 200 bodies. At the investigated site, however, there were found only two original graves and two tombs. What had been done with the skeletal remains is not so clear. Further, there was made attempt to find a body of a young Russian soldier I. Krwanov, who was to be buried behind the cemetery wall. The search was unsuccessful. Overall, the problems of graves of Soviet soldiers from the WW2 in western Bohemia are very interesting and should be examined more closely in the future.

Cold war

Monuments of the Cold War have been investigated by means of the conflict archaeology the shortest time. The first research conducted in the USA and Britain in the end of 20th century in connection with the protection of historical monuments when military facilities were demolished. In the Czech Republic, yet is little interest in the topic, even though there are many fast disappearing landmarks. In addition to military sites themselves, those are the Iron Curtain and the Communist concentration camps.

Conclusion

Although our research did not answer all of our series of questions, it showed that archaeological research of conflict areas from the 20th century makes sense and brings a lot of information that is otherwise undetectable. An important discovery was that we can find types of artifacts that are almost absent in research of other periods. Those are objects from various organic materials, but also dangerous unexploded munitions. All this things must be anticipated in the future. It is also clear that for research of the 20th Century necessary interdisciplinary and cooperation of several disciplines can discover many unknown things.

12 ZUSAMMENFASSUNG

Möglichkeiten und Grenzen der Archäologie des 20. Jahrhunderts – Archäologie des Konflikts

Hauptthema dieser Arbeit ist die Archäologie des Konflikts, es bedeutet Forschung an Orten und Veranstaltungen, welche mit militärischer, politischer und ziviler Konflikten des vergangenen Jahrhunderts verbunden sind. Die Arbeit ist auf ausländische Erfahrungen entnommen. In der Tschechischen Republik ist es nicht üblich, dass Archäologen die Periode so nahe zur Gleichzeitigkeit studieren. Im Ausland, insbesondere in Großbritannien und den USA, wird die Forschung der letzten zwei Jahrhunderte der Geschichte unter etablierten Disziplinen durchgeführt. Forschungen der Archäologie des Konflikts verlaufen in den letzten dreißig Jahren. Das Hauptziel der Arbeit war es zu versuchen, die ausländischen Verfahren und Methoden in der Forschung an ähnlichen Standorten in der Tschechischen Republik zu nutzen und zu ermitteln. Möglichkeiten und Grenzen der archäologischen Forschung sind auf diesen Seiten dargestellt. Für die Zwecke der Arbeit wurden vier Bereiche wissenschaftlichen Interesses gewählt: Befestigungsanlagen aus dem 20. Jahrhundert, Flugzeugabstürze aus dem Zweiten Weltkrieg, Kriegsveteranen und Überreste des Kalten Krieges. In jedem Forschungsgebiet ist von Interesse in der Geschichte der Forschung in unserem Land und im Ausland beschrieben, in beiden Fällen waren Amateure am Anfang des Interesses. Dann folgt die Beschreibung der Forschung an dem ausgewählten Standort.

Befestigungen

In Britannien waren an der Wende des Jahrtausends zwei Projekte, welche die Kartierung von Überresten von Befestigungsanlagen in der britischen Territorien waren. In diesen Projekten wurden über 20 000 Standorte erkundet, die nun als nationale Denkmäler geschützt sind. Zu dieser Zeit wurden die Befestigungsanlagen an anderen Orten in der Welt aufgenommen, zB in Finnland und Frankreich, hier Forschungsteams aus

den USA haben gearbeitet. In der Tschechischen Republik betreibt Forschung vor allem Amateure. Tschechoslowakischer Wall, der Vorkriegs-Linie des Bunkers, ist ihr Hauptinteresse. In einigen Fällen ihre Arbeit ist sehr professionell.

Unsere Forschung war an die Orte der Linien der Feldbefestigungen der Nähe des Dorfes Neumarkt aus dem Jahr 1938. Die gesamte Linie deckt eine Tasche zwischen zwei Linien der Bunker, die schon nicht wurden dort gebaut, weil es keine Zeit gab. Oberflächenuntersuchung wurde auf der zwei Kilometer langen Abschnitt des Baches Tal des Úterský potok gemacht und 50 Objekten entdeckt wurden. Im Sommer 2010 haben die Ausgrabungen an die ausgewählte Hügel gemacht. Es wurden Schützengräben für die Gewehr- und für Maschinengewehreshützen, Panzerabwehrkanone und Minenwerfer entdeckt. Wir haben herausgefunden, dass zum Zeitpunkt der Unterzeichnung des Münchner Abkommens, die Stellung war noch nicht fertig. Eine Überraschung war auch der Suche nach zwei Luftschutzunterstände in Fels abgebaut. Die Stellung dieser Kraft war adäquaten Ersatz für Beton-Bunker.

Flugzeug-Archäologie

Amateur Interesse an Absturzstelle aus der Nachkriegszeit begann in Großbritannien schon in den 60er Jahren. In den Folgeperioden wurden ähnliche Aktionen in anderen Teilen der Welt einschließlich der USA, Frankreich, Deutschland und der Sowjetunion durchgeführt. In der Tschechoslowakei begann die Aktivität in den 70er Jahren, die Gruppe von Forschern zusammengeschlossen um der Armee-Magazin "Zápisník". Das Interesse hat auf die sowjetische Flugzeuge in Mähren stürzten konzentriert. Mit dem Fall des Kommunismus begann eine schnelle Entwicklung dieser Aktivitäten auf einer Amateur-Basis, was bedeutet, dass Forschung nicht koordiniert und hat schlecht dokumentiert und es ist nicht klar, was passiert mit den Ergebnissen entdeckt. Dieses Problem wurde erstmals in Großbritannien erkannt, wo seit 1986 haben

ein spezielles Gesetz zu den Wracks von Flugzeugen und Schiffen zu schützen gegolten.

Unsere eigene Forschung wurde von dem Fluss Berounka in der Nähe des Dorfes Nynice durchgeführt. Das deutsche Flugzeug FW 190 wurde hier von amerikanischen Jägern am Ende des Krieges am 8. Mai 1945 erschossen. Da nicht klar war genau das, was geschehen war, und immer noch nicht die Identität des gefallenen Piloten oder deutsche Einheiten bekannt ist, hatte die Forschung Antworten auf diese Fragen gebracht. Leider war der Standort mehrfach von Amateur-Forschern ausgegraben und so nur eine geringe Anzahl von Artefakten entdeckt wurden. Nichts davon hat neue Informationen, um unsere Fragen gebracht. Aber der Ort ist ein gutes Beispiel für die Gefährdung von Amateur-Ausgrabungen.

Kriegsopfer

In diesem Kapitel werden die Opfer von militärischen Konflikten erforscht. Dieser Bereich ist sehr breit, einschließlich der Massengräber, den Gräbern der gefallenen oder deutschen Friedhöfe aus dem sogenannten Sudetenland, welche haben nach Vertreibung der Deutschen aus der Tschechoslowakei abgeschafft. Die US-Armee hat eine wichtige Rolle in der Forschung von dieser Frage, sie haben spezielle Einheit, deren Aufgabe zu finden und zu exhumieren, die fehlenden Soldaten im Ausland, sie zu identifizieren und zu beerdigen ist richtig hat.

Die eigene Forschung wurde am Massengrab exhumiert der Opfer von Todesmärschen in Altfürstehütte durchgeführt. Siebenunddreißig Leichen wurden dort im April 1945 begraben, diese wurden 1946 exhumiert und wieder in einem gemeinsamen Grab bestattet in Tachau. An dem Grab ein Denkmal wurde später errichtet. Die Forschung soll überprüfen, ob tatsächlich das Grab liegt auf dem Gelände des Denkmals befindet, wurde die Exhumierung und ordnungsgemäß durchgeführt, ob wir irgendwelche Artefakte auf diese Stelle zu finden. Ausgrabungen in

der Tat bestätigt, dass das Denkmal auf dem Grab ist, in Grab waren nur ein paar kleine Knochen. Entdeckung von 21 Stück von Schuhen war eine ultimative Überraschung.

Weitere Forschung wurde in der Stadt das Grab in der Stadt Mies Friedhof durchgeführt. Nach schriftlichen Aufzeichnungen haben die Leiche aus zerstören Gräber nach 1945 haben hier begraben. Nach schriftlichen Aufzeichnungen es war bis zu 200 Körper. An der untersuchten Stelle wurden jedoch nur zwei Original-Gräber und zwei Gräfte gefunden. Was war mit dem Skelettreste getan worden ist, nicht so klar. Wir auch suchen für die Körper eines Sowjetsoldaten I. Krwanov, der sich hinter der Friedhofsmauer begraben zu werden. Die Suche blieb erfolglos. Insgesamt ist die Problematik der Gräber der sowjetischen Soldaten aus dem 2. Weltkrieg im westlichen Böhmen sehr interessant und sollte stärker in die Zukunft geprüft werden.

Kalter Krieg

Monuments des Kalten Krieges sind aus der Problematik des Konflikts Archäologie die kürzeste Zeit studieren. Die ersten Forschungen waren in den USA und Großbritannien am Ende des 20. Jahrhunderts in Verbindung mit dem Denkmalschutz gemacht, wenn militärische Einrichtungen wurden demoliert. In der Tschechischen Republik, ist noch wenig Interesse an dem Thema, obwohl auch hier wir viele Sehenswürdigkeite schnell zu verschwinden haben. Neben militärischen Anlagen, das sind die Eiserner Vorhang und die kommunistischen Konzentrationslager.

Abschluss

Obwohl unsere Forschung heben nicht auf alle unsere Frage beantworten, es ist klar, dass archäologische Forschung von Krisengebieten aus dem 20. Jahrhundert sinnvoll und bringt eine Menge an Informationen, die sonst nicht nachweisbar ist. Eine wichtige Entdeckung war, dass wir können Arten von Artefakten entdeckt, die fast

gar nicht in die Forschung von anderen Epochen zu finden. Das sind Objekte aus verschiedenen organischen Materialien, aber auch gefährliche Munition. All diese Dinge müssen in der Zukunft erwartet werden. Es ist auch klar, dass die Forschung des 20. Jahrhunderts notwendig interdisziplinär und Zusammenarbeit mehrerer Disziplinen können viele unbekannte Dinge zu entdecken.

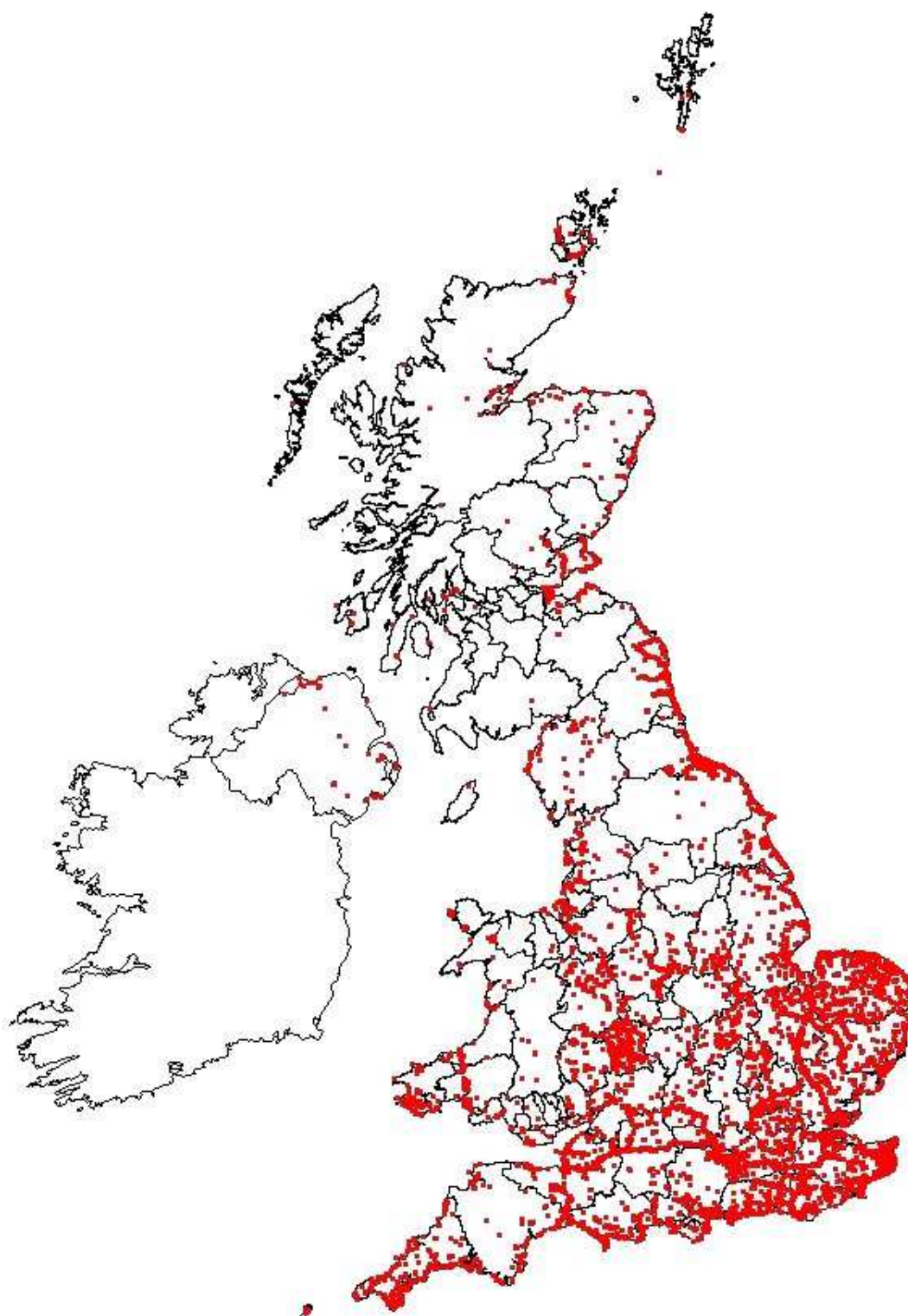
13 OBRAZOVÁ PŘÍLOHA

Obr. 1: Maskované polní postavení německého protiletadlového děla.

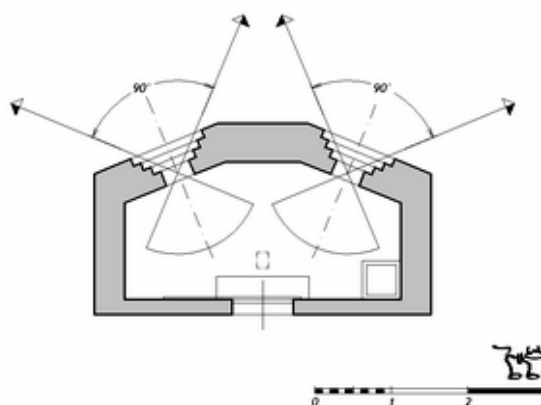
Obr. 2: Postavení německé protiletadlové obrany Plzně u obce Chotíkov na leteckém snímku z roku 1956 (zdroj: <http://kontaminace.cenia.cz/>).

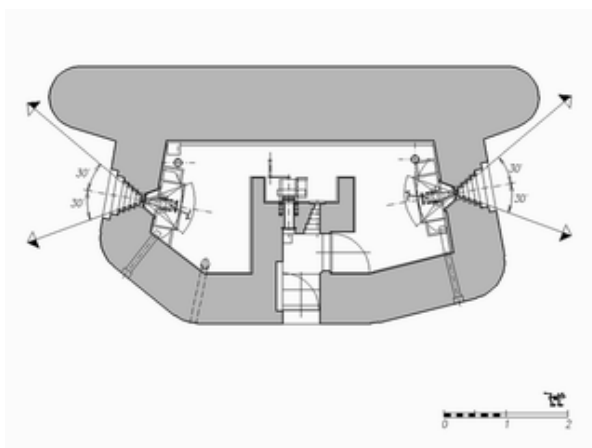
Obr. 3: Lokality nalezené v průběhu projektu Defence of Britain Project
(zdroj: <http://old.britarch.ac.uk/projects/dob/map.html>).

Obr. 4: LO vz. 36 u Stříbra na fotografii... (zdroj: <http://ropiky.net/>).

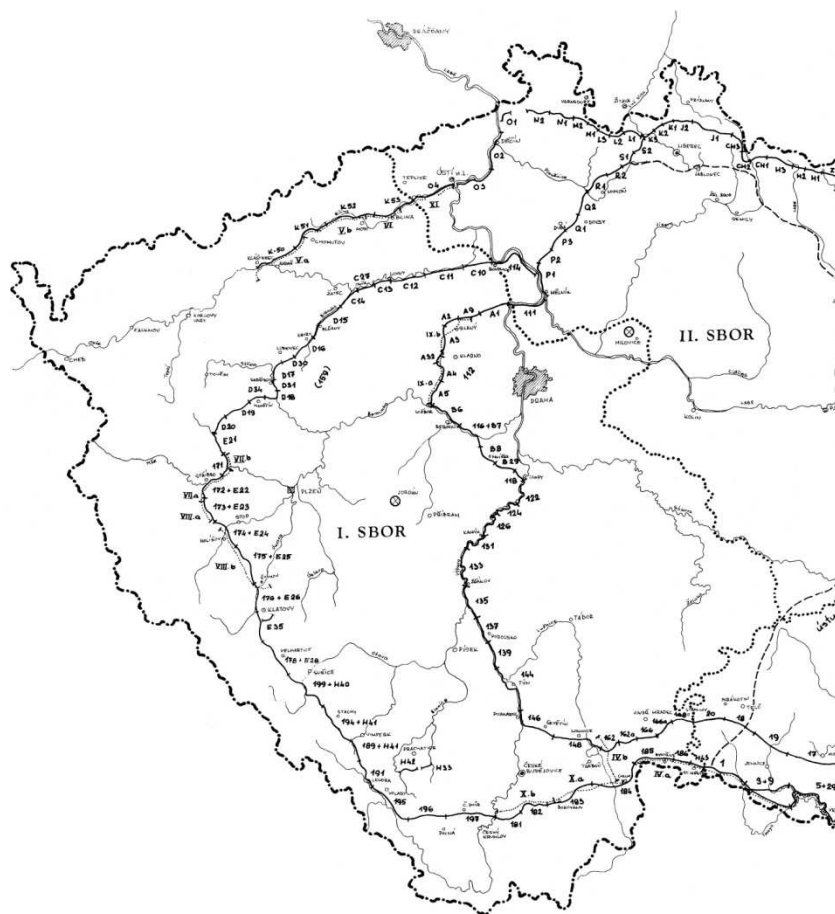
Obr. 5: ... a na plánku (zdroj: <http://ropiky.net/>).

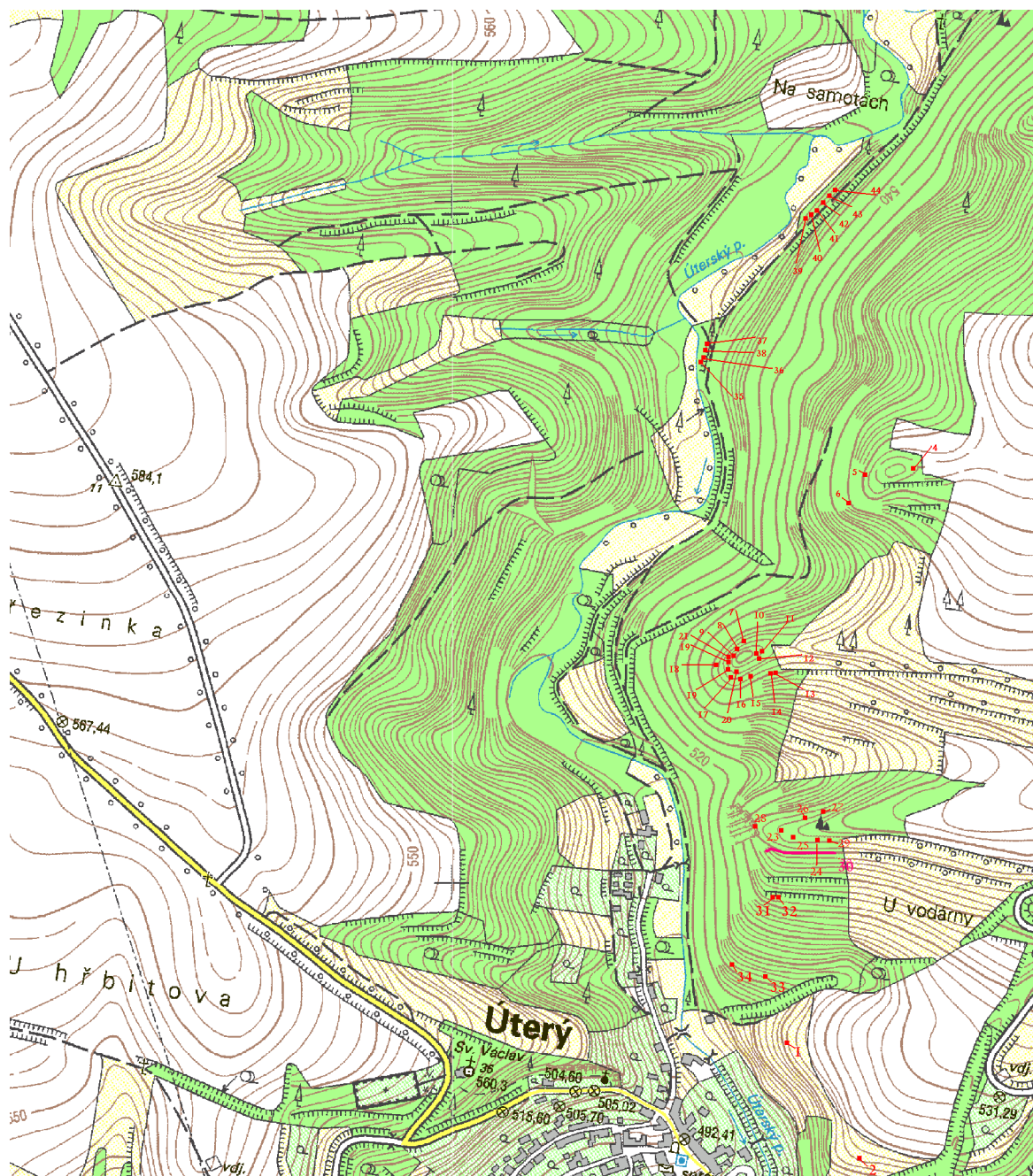
Obr. 6: LO vz. 37 na plánku (zdroj: <http://ropiky.net/>).

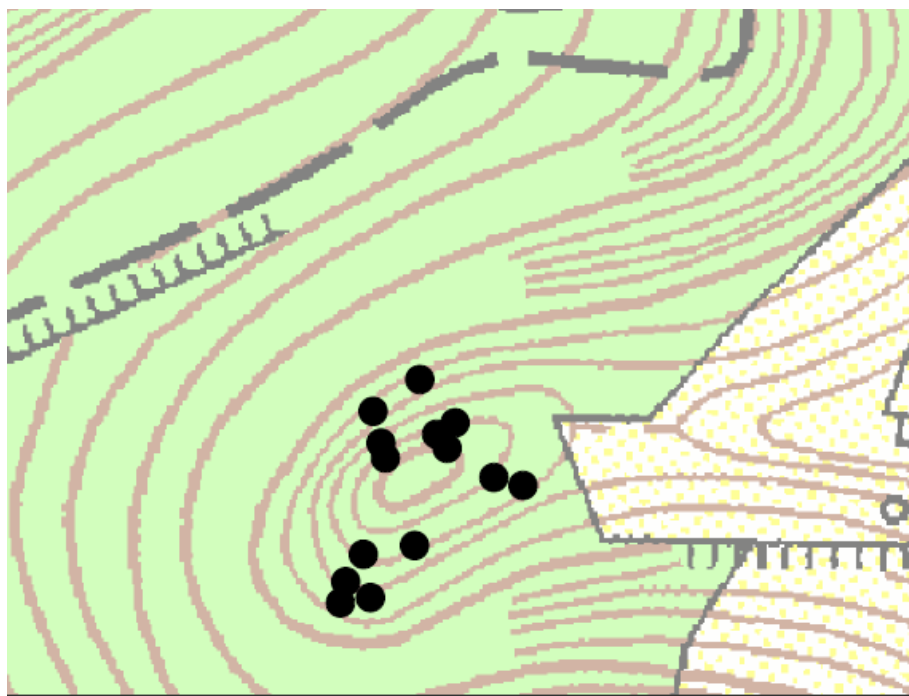
Obr. 7: LO vz. 37 u Stříbra na fotografii (zdroj: <http://ropiky.net/>).

Obr. 8: Mapa úseků lehkého opevnění, zcela zřetelná je „kapsa“ v okolí Toužimi.

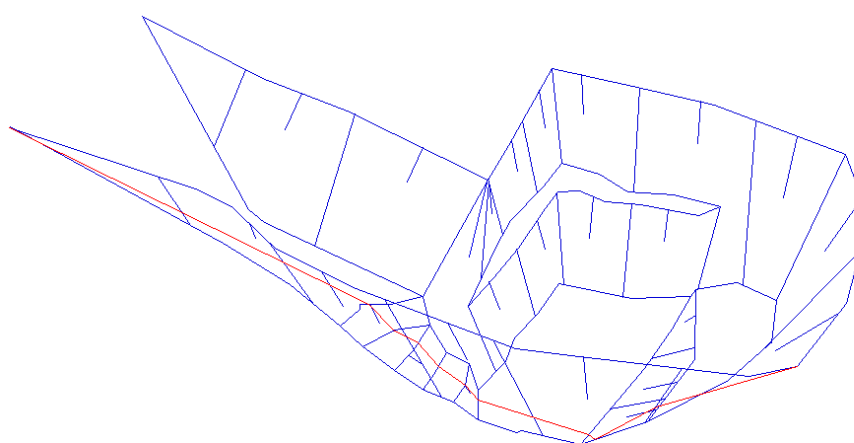
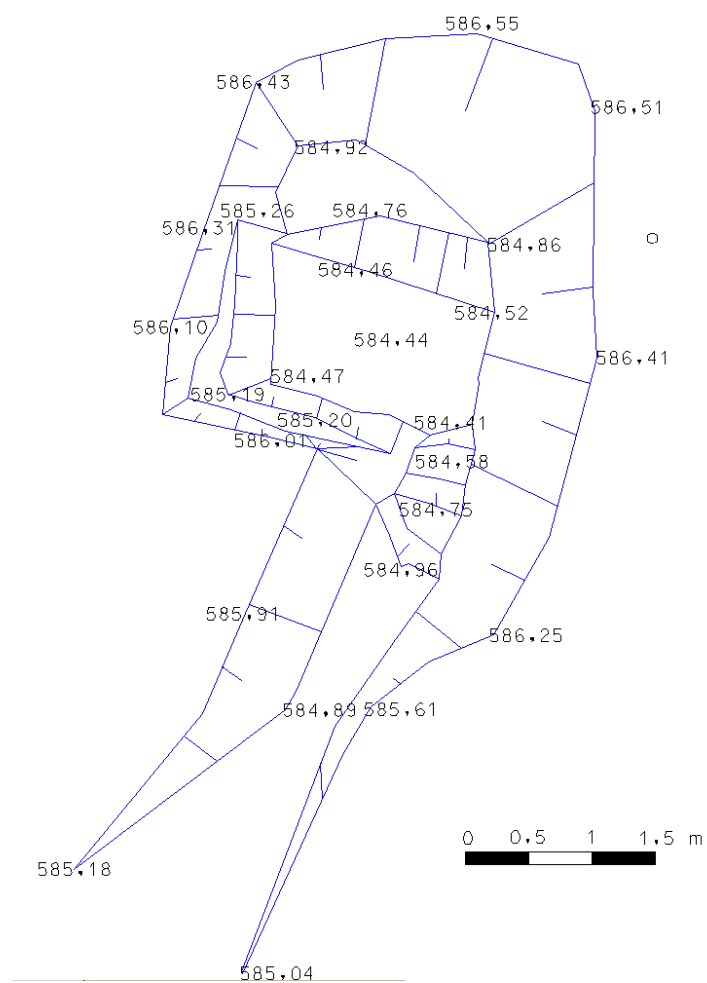
Obr. 9: Objekty polního opevnění zaznamenané během povrchového průzkumu (autor: J. Karas).

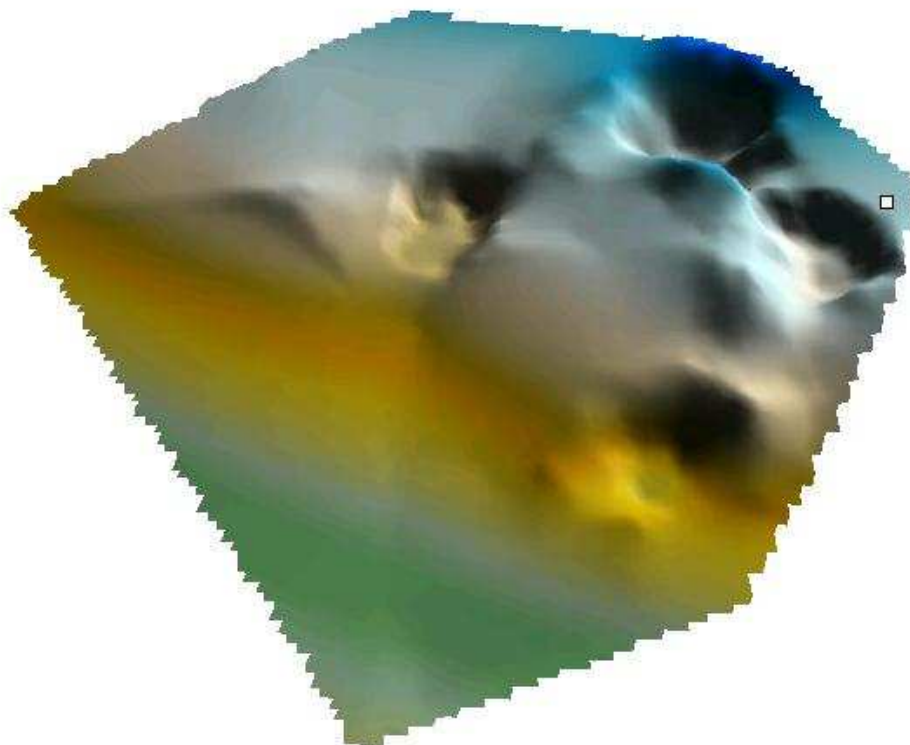
Obr. 10: Objekty zkoumané odkryvem (autor: J. Čibera).

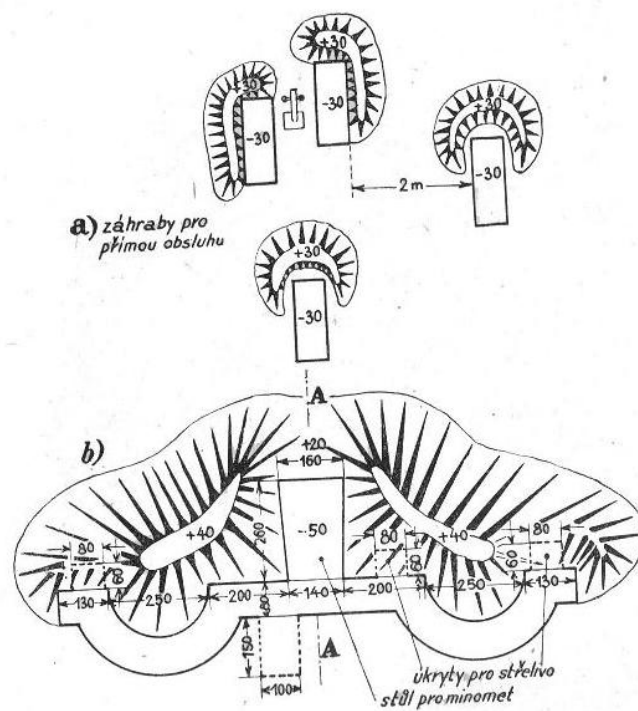
Obr. 11: Objekt 14, zřetelné jsou vylámané schody vstupu a nedokončenost stavby.

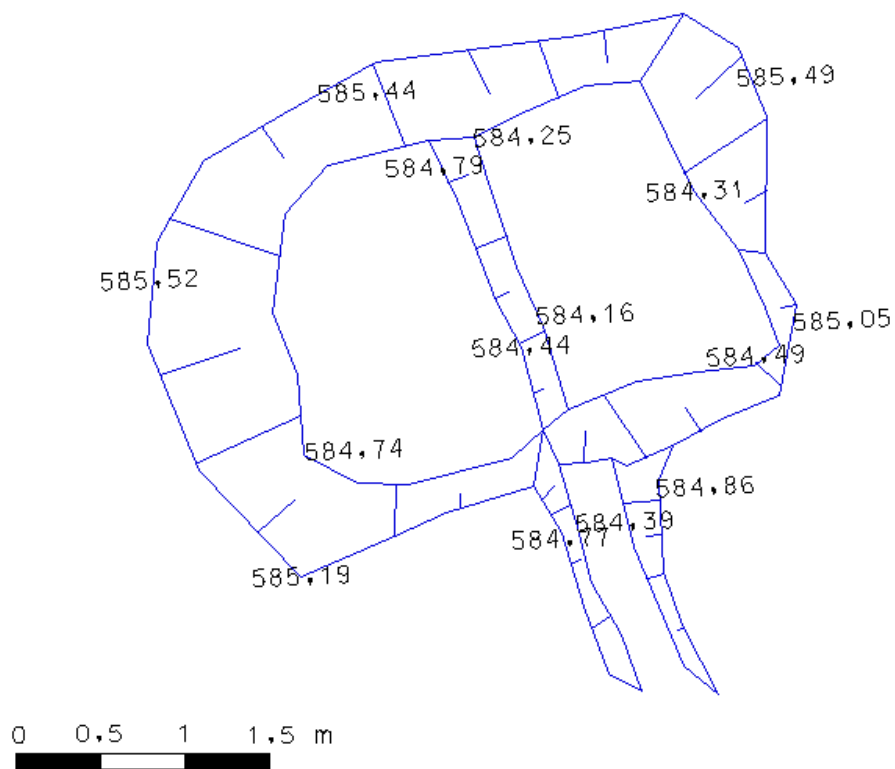
Obr. 12, 13: Dokumentace objektu 14 pomocí totální stanice (autor: J. Čibera).

Obr. 14: 3D model skupiny okopů interpretovaných jako postavení minometu (autor: J. Čibera).

Obr. 15: Okop pro minomet v příručce čs. armády (zdroj: MNO 1938, 125).

Obr. 16: Půdorys a ...

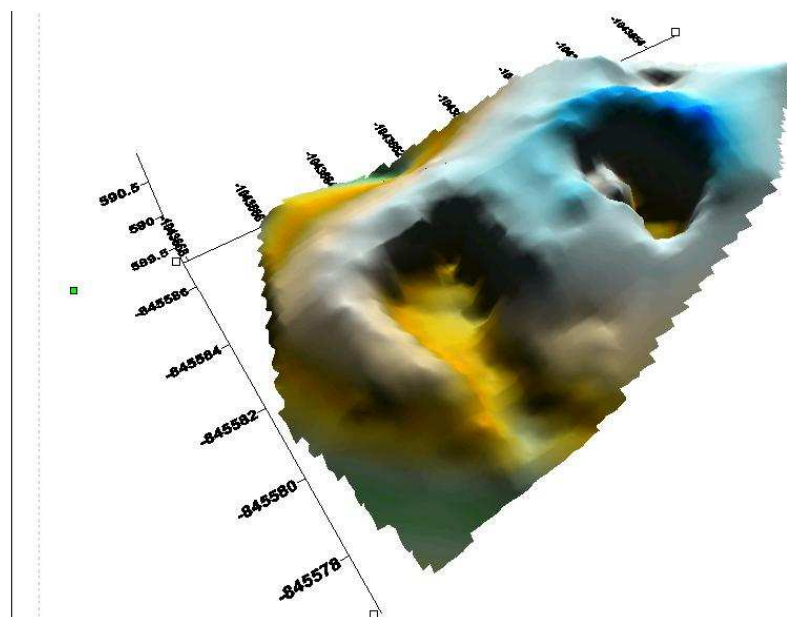
Obr. 17: ... 3D model okopu pro těžký kulomet (autor: J. Čibera).

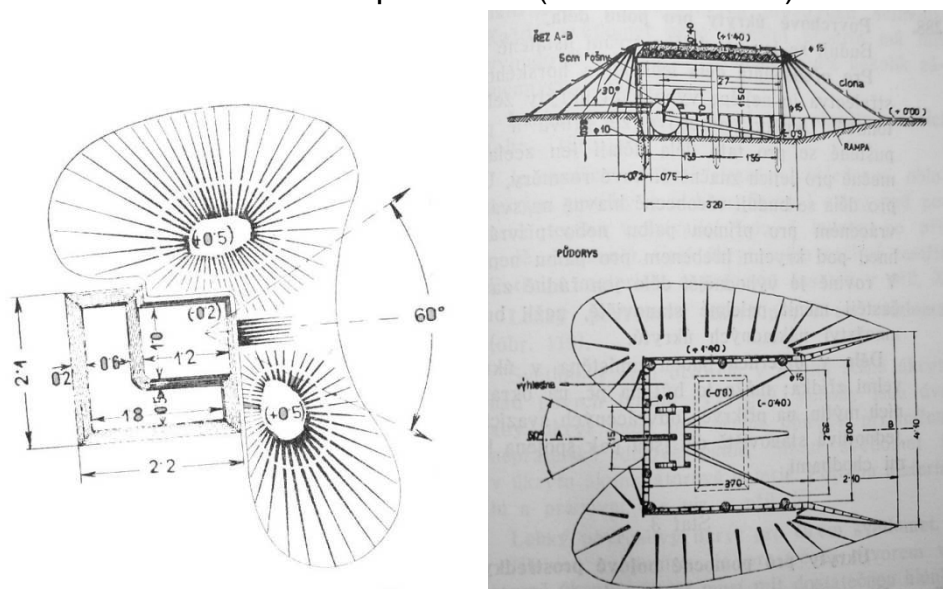
Obr. 18: Okop pro těžký kulomet sousedící s ...

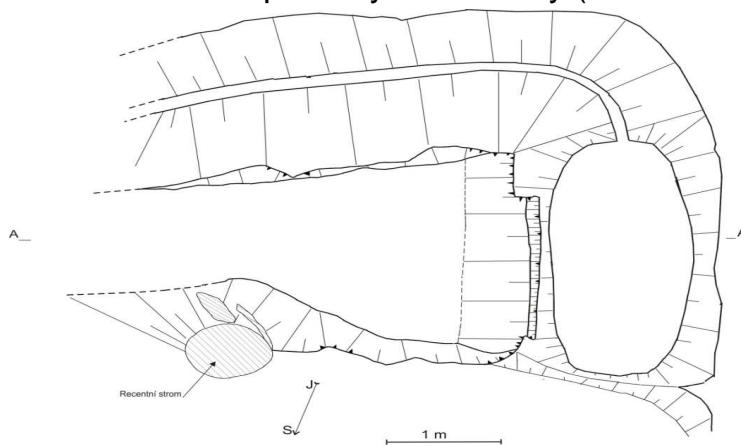
Obr. 19: ... s okopem pro protitankový kanón.

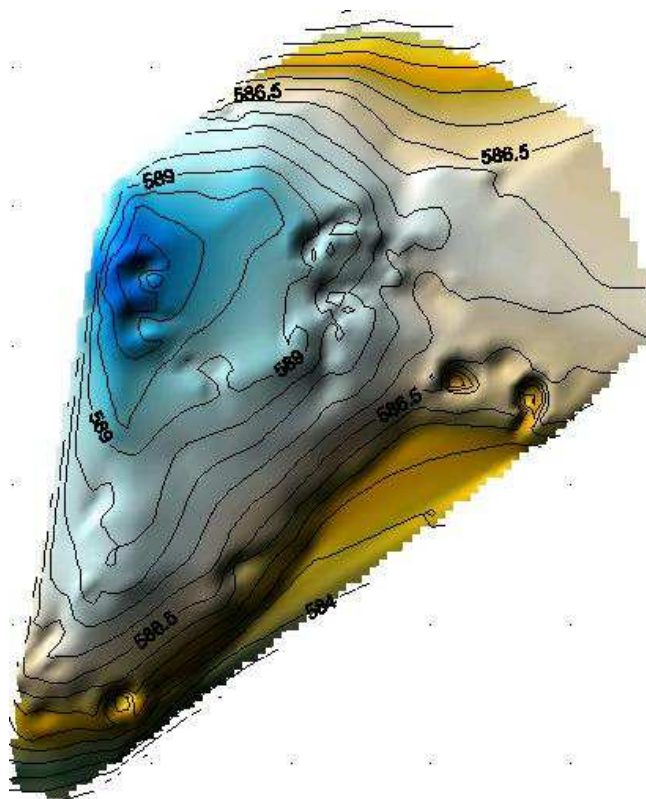
Obr. 20: 3D model postavení (autor: J. Čibera).

Obr. 21, 21: Okop pro těžký kulomet a protitankový kanón podle příručky čs. armády (MNO 1938).

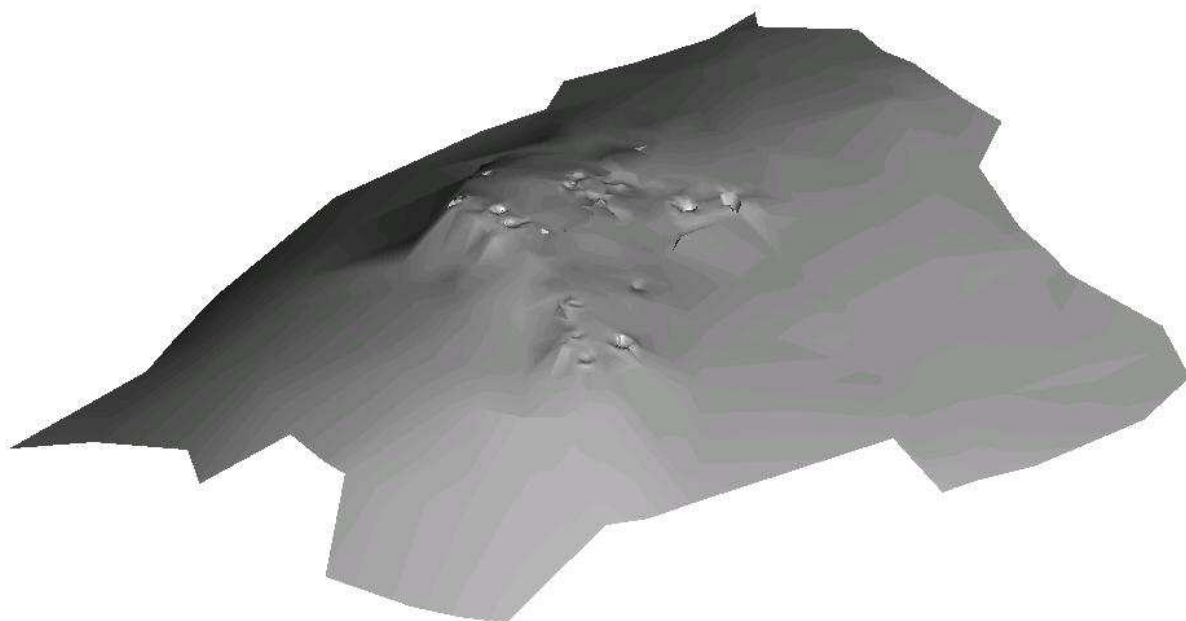
Obr. 22: Kresebná dokumentace okopu pro protitankový kanón (autor: J. Karas).

Obr. 23: 3D model zkoumané ostrožny (autor: J. Čibera).

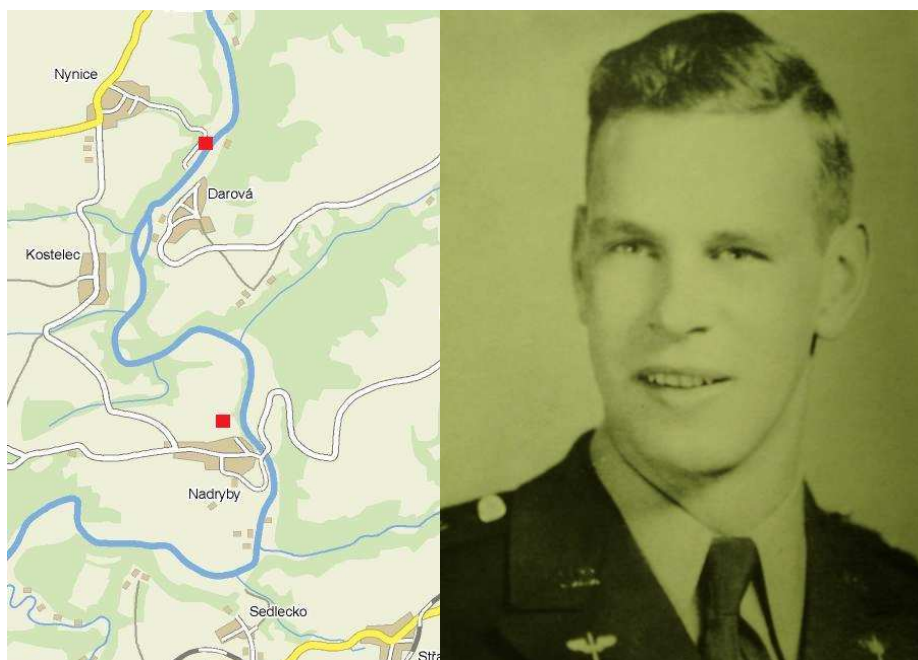
Obr. 24: 3D modely zkoumaných objektů (autor: J. Čibera).

Obr. 25: Jednoduché znázornění terénu v okolí postavení (autor: J. Čibera).

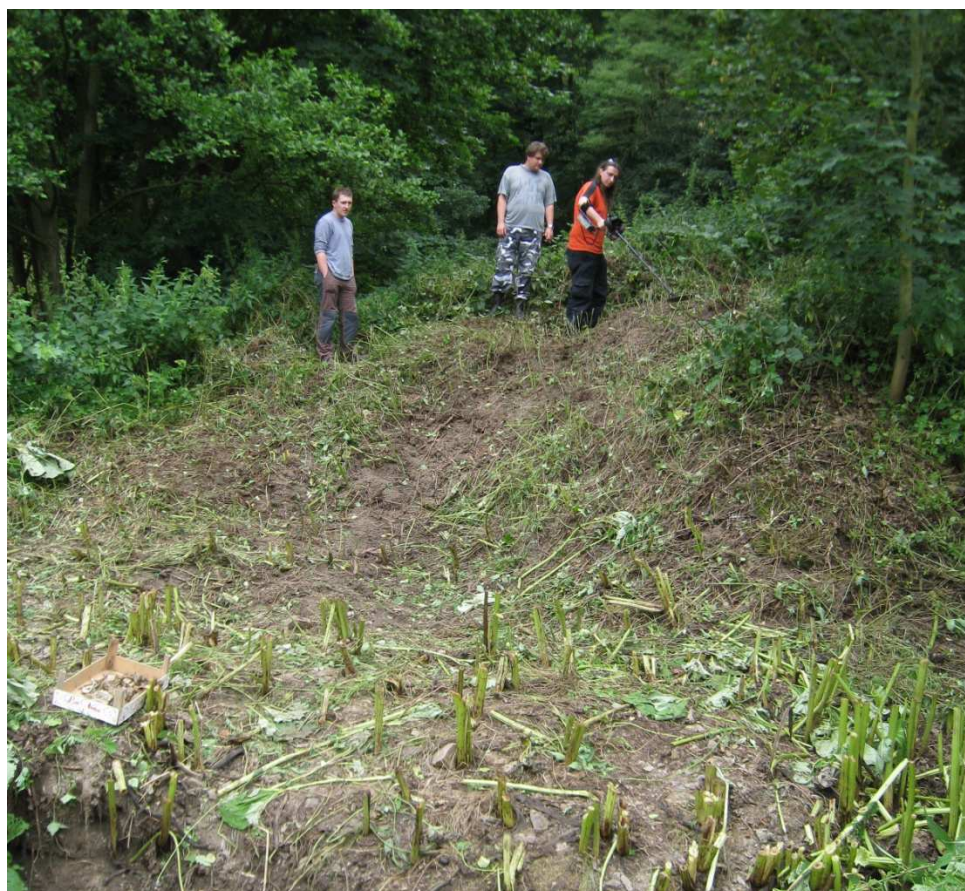

Obr. 26: Letoun FW 190 sestřelený ráno 8. května 1945 na Domažlicku (foto: sbírka J. Vladaře).

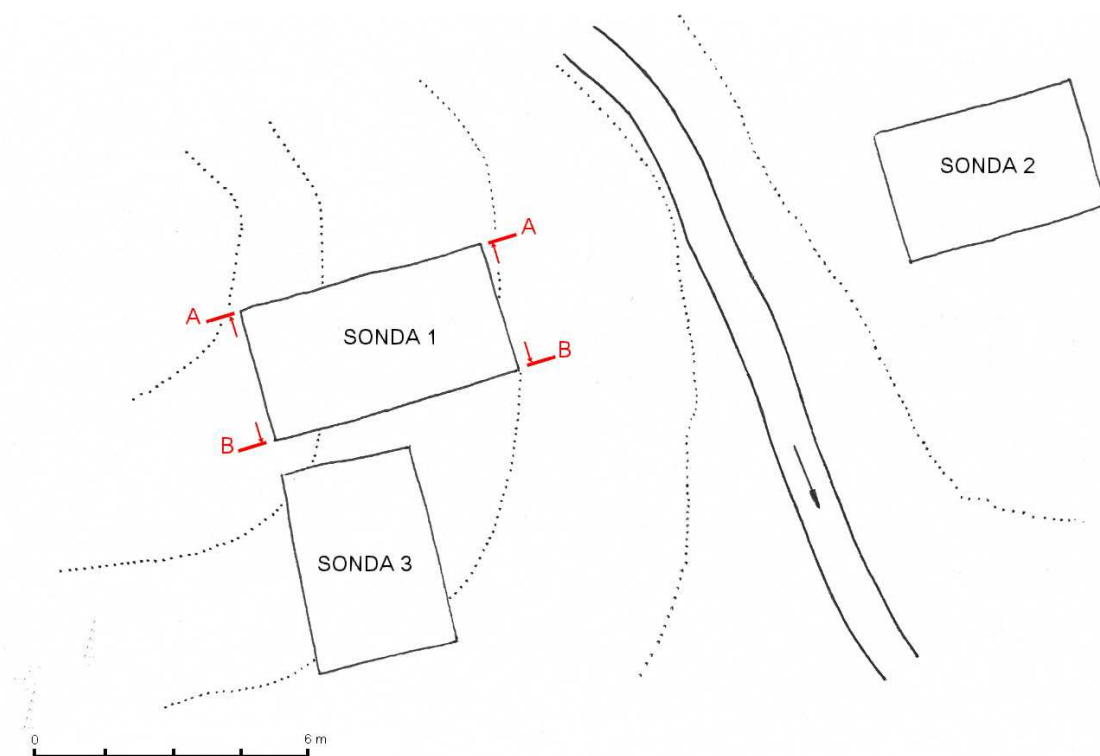

Obr. 27: Mapa s místy dopadu letounů FW 190 sestřelených 8. května 1945 večer.

Obr. 28: 2./Lt. Leland A. Larson

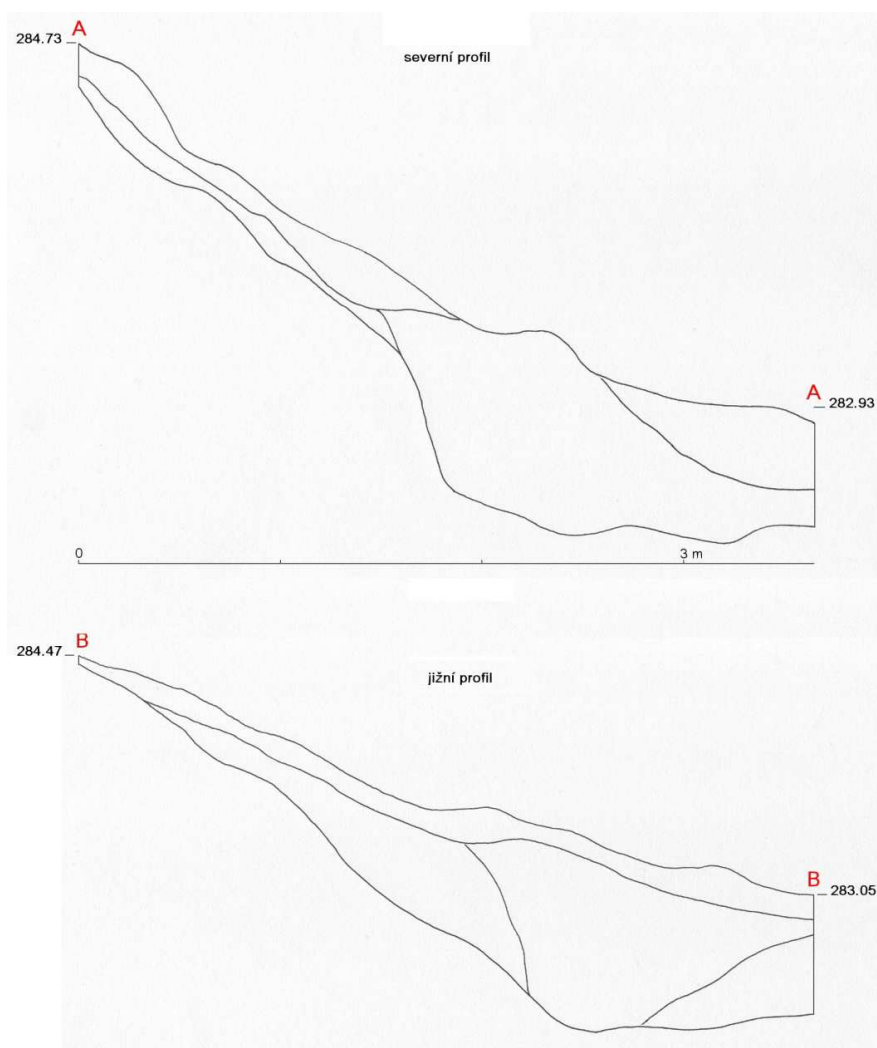
Obr. 29: Plocha výzkumu po vyklučení rostlin.

Obr. 30: Plán sond (autor: J. Vladař)

Obr. 31: Sonda 1 po začištění.

Obr. 32: Severní a jižní profil sondy 1 (autor: M. Rak – J. Vladař).

Obr. 33: Nálezy ze sondy 1, sklíčko ze zaměřovače, mince o hodnotě 50 feniků z roku 1935, kus plastiku s vyraženým nápisem FI. 3260.

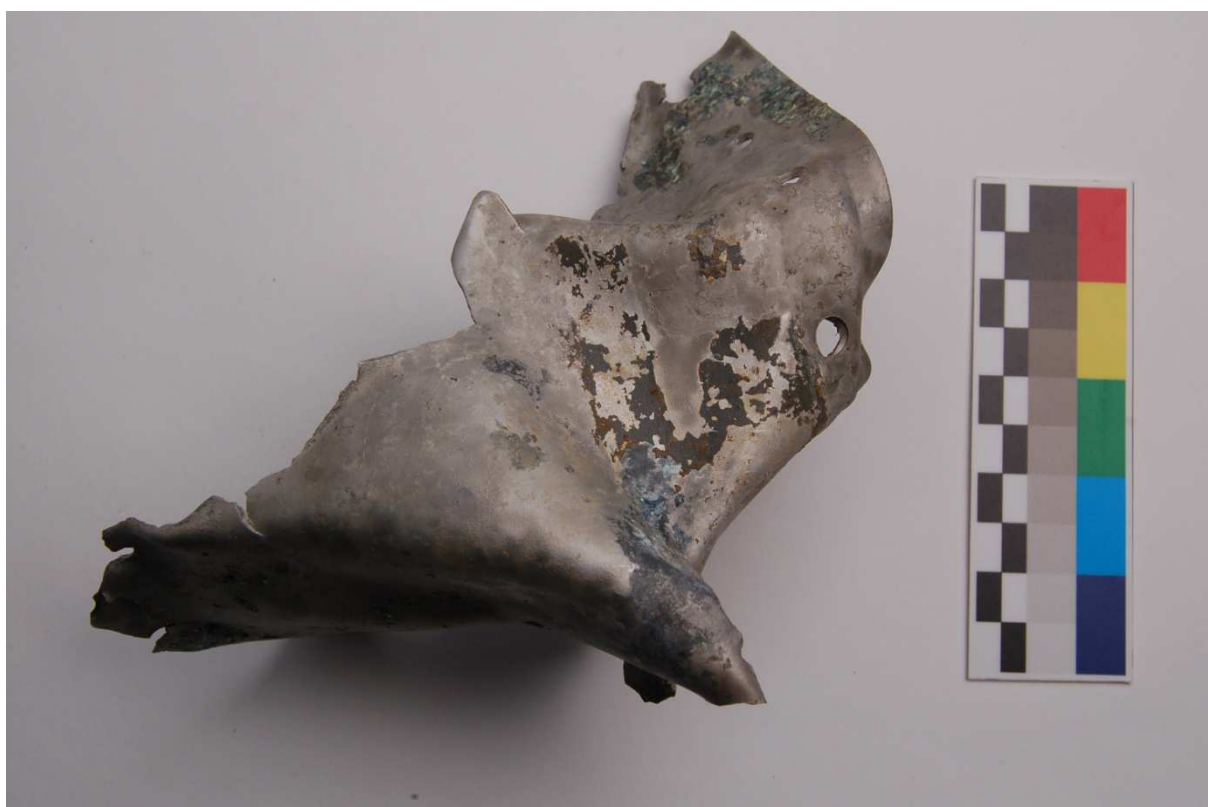
Obr. 34: Sonda 2.

Obr. 35: Sonda 3, v pozadí probíhají práce v sondě 1.

Obr. 36, 37: Nálezy z lokality – štítky s číslem 9-801, 422 796,14 a torzo pravděpodobně kyslíkové láhve (foto: J. Platiciová).

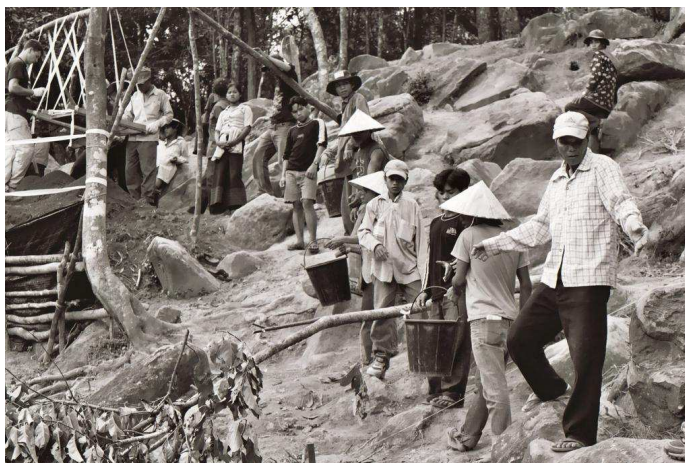
Obr. 38: Část potahu letounu se zachovalou kamuflážní barvou (foto: J. Platiciová).

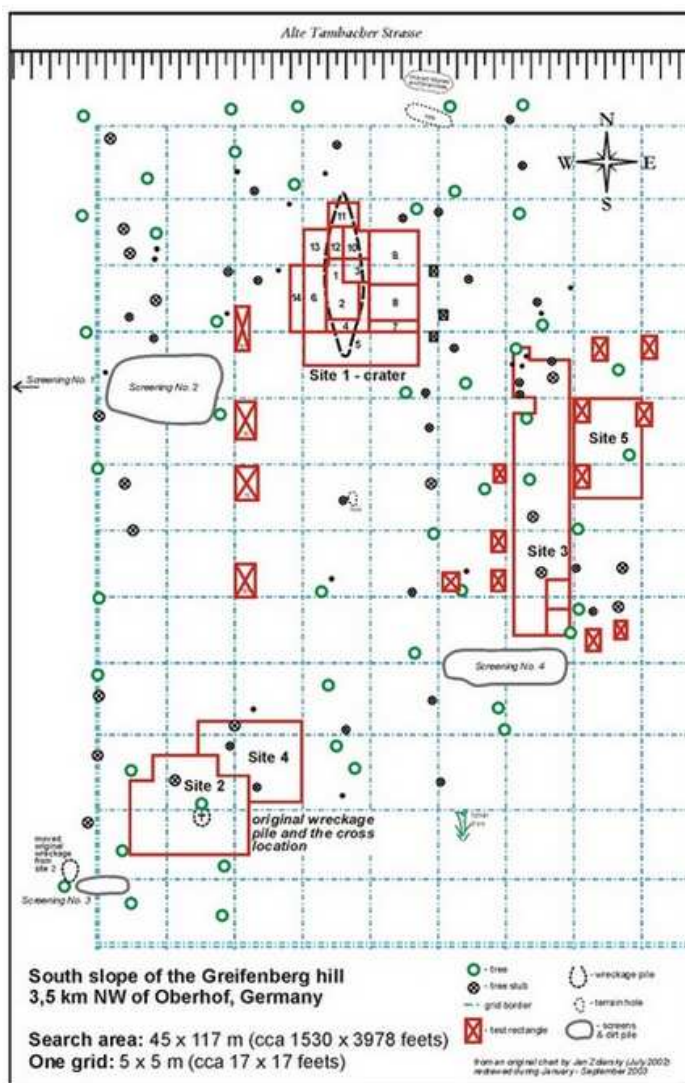
Obr. 39: výběr nalezených artefaktů (foto: J. Platichová).

Obr. 40: Nalezené náboje.

Obr. 41: Výzkum organizace JPAC v Asii (zdroj: www.wikipedia.org).

Obr. 42: Plánek místa dopadu letounu W. Lewis, který vypracovali členové organizace CILHI, tmavě ohraničené plochy byly zkoumány odkryvem (podle Breaux 2005, 197).

Obr. 43, 44: Nálezy z místa havárie, trojice kulometů a část vrtule i s kuželem.

Obr. 45: Expozice v muzeu v Kovářské, která je věnována pátrání po Williamu Lewisovi.

Obr. 46: Původní křížek z roku 1946 umístěný na hrobě (zdroj: SOkA Tachov).

Obr. 47: Místo uložení těl před exhumací (zdroj: SOkA Tachov).

Obr. 48: Odkrytá těla (zdroj: SOkA Tachov).

Obr. 49: Exhumace těl (zdroj: SOkA Tachov).

Obr. 50: Rozmístění sond.

Obr. 51: „Pietní místo“ v okolí hrobu bylo vysypáno štěrkem a ohraničeno kameny.

Obr. 52: Odkryv uvnitř pomníku, začišťování spodní, vápenné vrstvy.

Obr. 53: Nález - kožená obuv.

Obr. 54: Nález – dřevák.

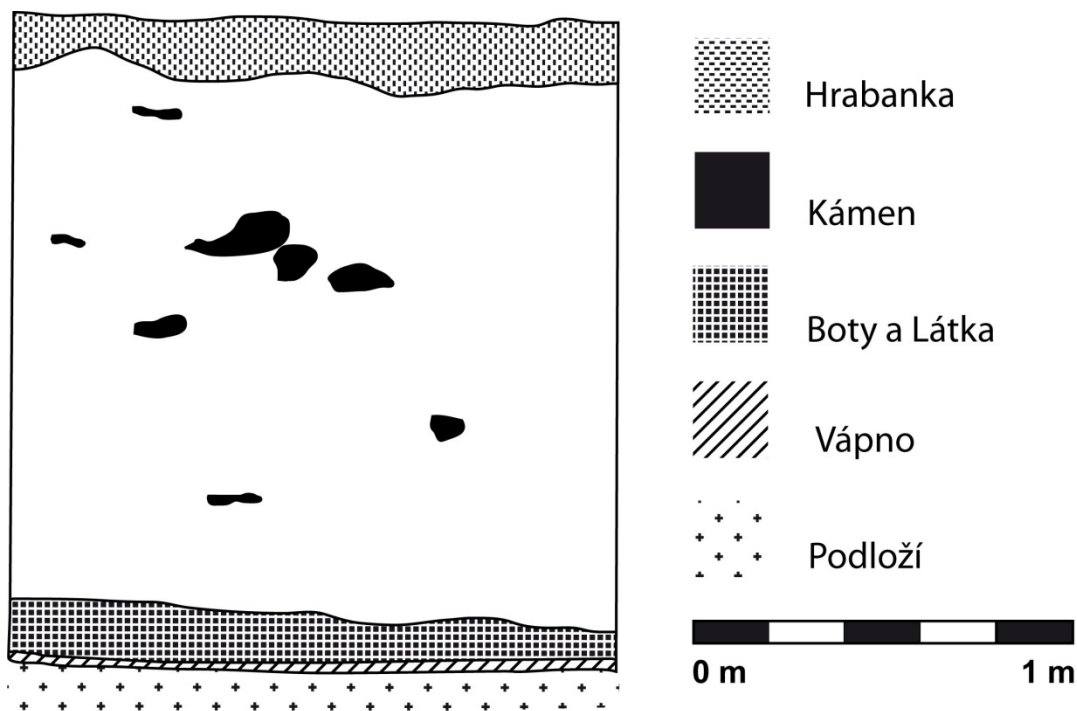
Obr. 55: Nález – kovová lžíce v obalu z textilu.

Obr. 56: Fragment textilie vyztužené svazkem gumiček.

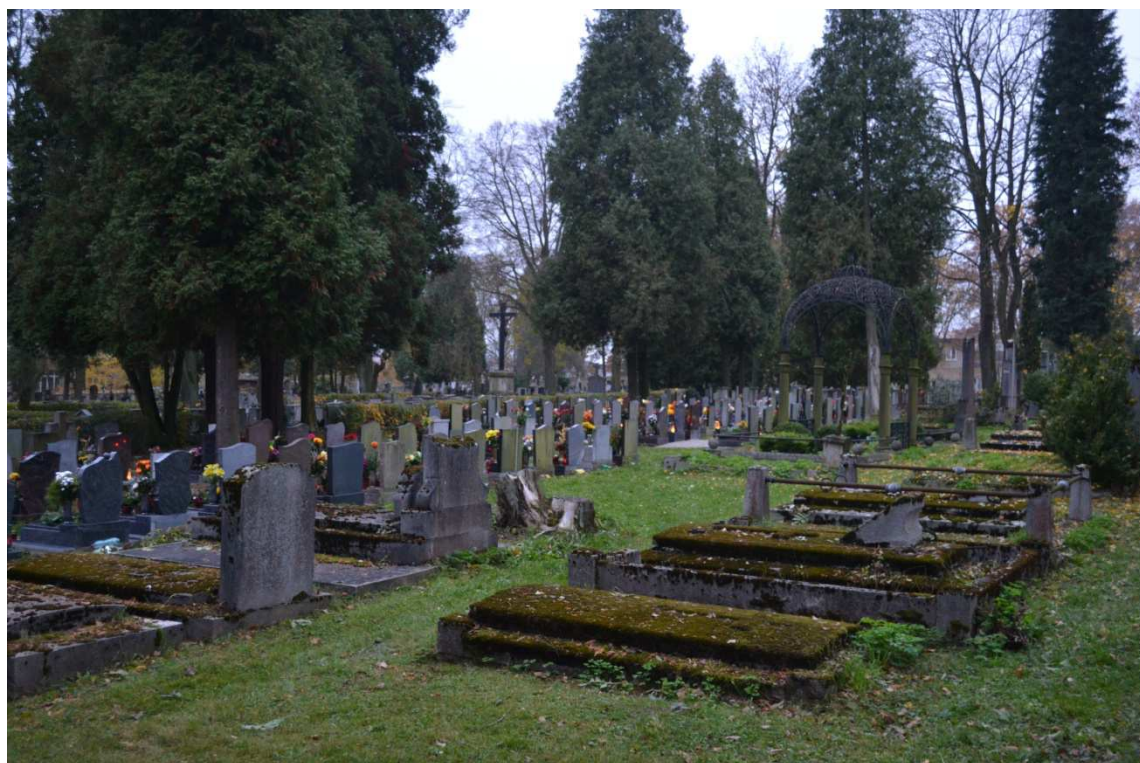
Obr. 57: Fragments dřevěných prken, která byla pravděpodobně používána při exhumaci v roce 1946.

Obr. 58: Jižní profil sondy uvnitř pomníku (autor: P. Netolický).

Obr. 60: Místo výzkumu po jeho skončení.

Obr. 61: Městský hřbitov ve Stříbře (foto: J. Nenutil).

Obr. 62: Plocha „městského hrobu“ na začátku výzkumu.

Obr. 63: Odkryv původního hrobu z počátku 20. století (foto: R. Janíková).

Obr. 64: Nález – dřevěný kříž s kovovou figurou J. Krista (foto: R. Janíková).

Obr. 65: Výzkum za hřbitovní zdí – hledání ostatků I. Krwanova.

Obr. 66: Původní podoba hrobu sovětských vojáků na stříbrském hřbitově.

Obr. 67: Současná podoba hrobu (foto: J. Nenutil).

Obr. 68: Raketová sila na základně Greenham Common (zdroj: www.wikipedia.org).

Women were at their most militant outside the American air base at Greenham Common in Berkshire, protesting against the presence of the new, mobile cruise missiles. In December 1982 they sought to encircle the entire camp in a 'chain of protest'.

Obr:69: Protesty u základny Greenham Common (zdroj: <http://4.bp.blogspot.com>).

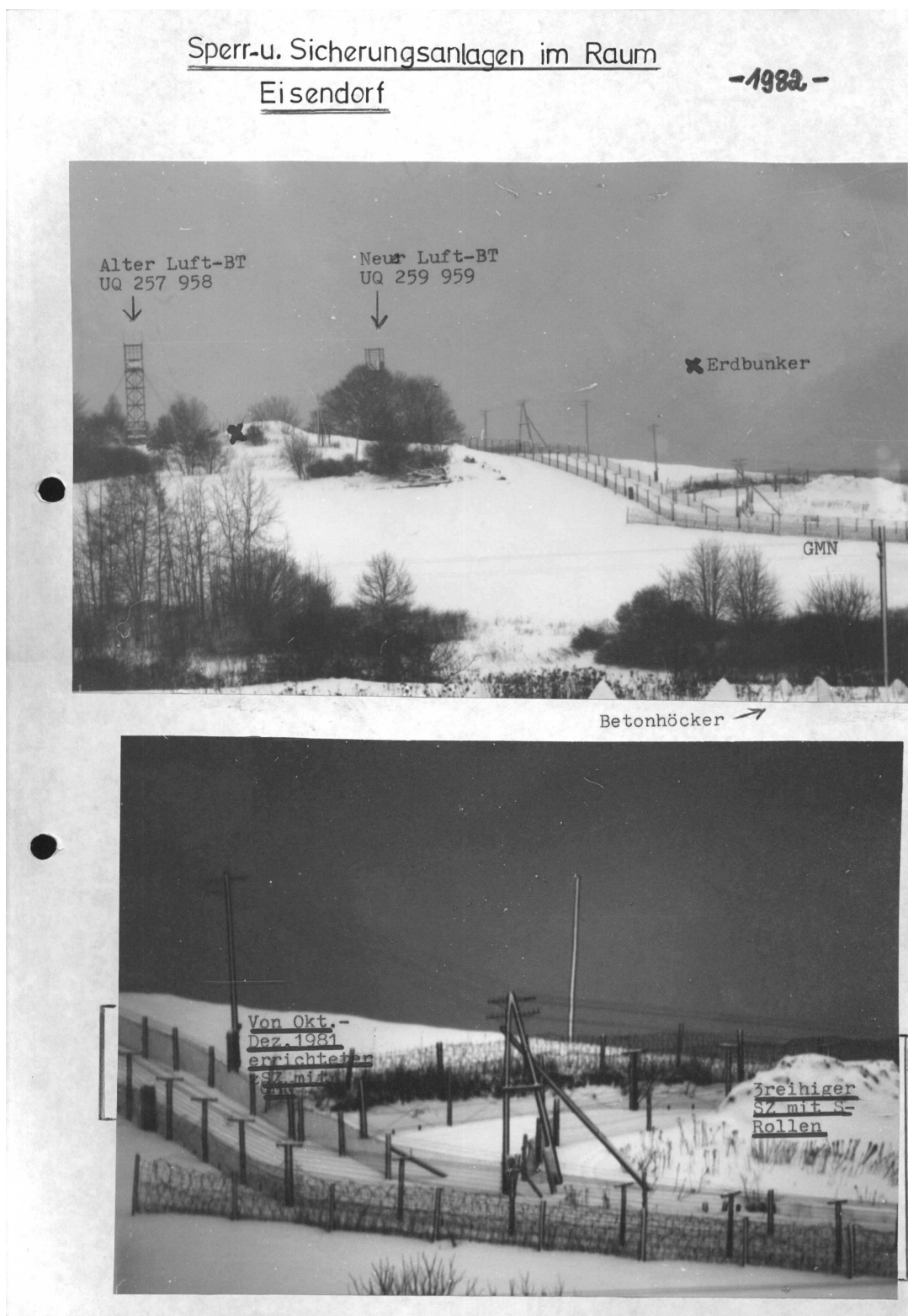
Obr. 70: Výstavba Berlínské zdi (zdroj: www.wikipedia.org).

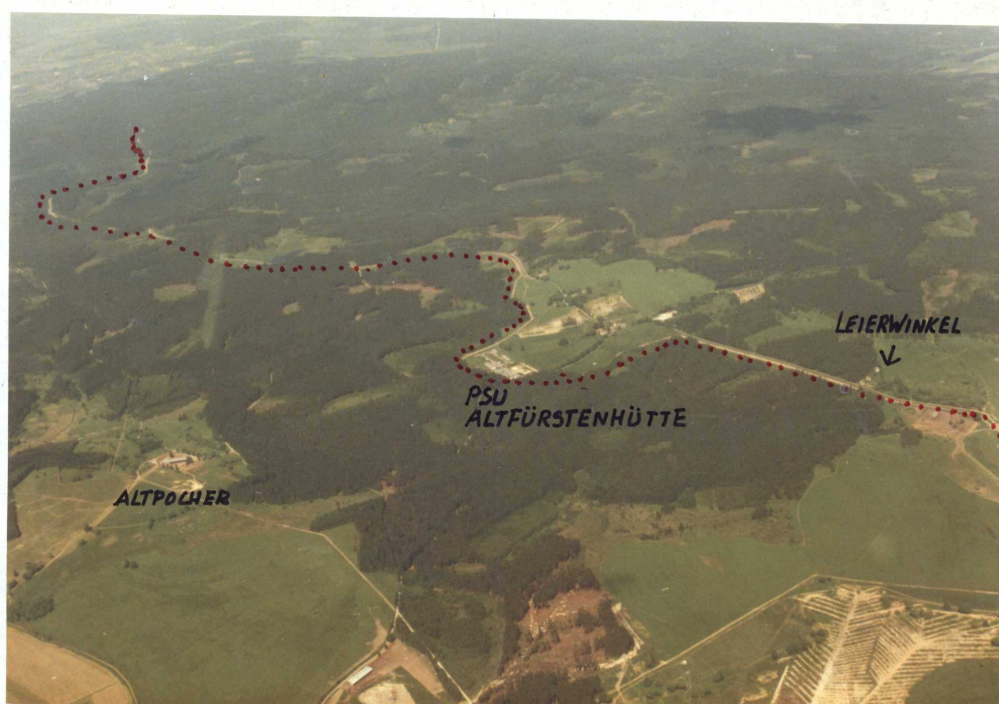
Obr. 71: Relikty Berlínské zdi dnes (zdroj: www.wikipedia.org).

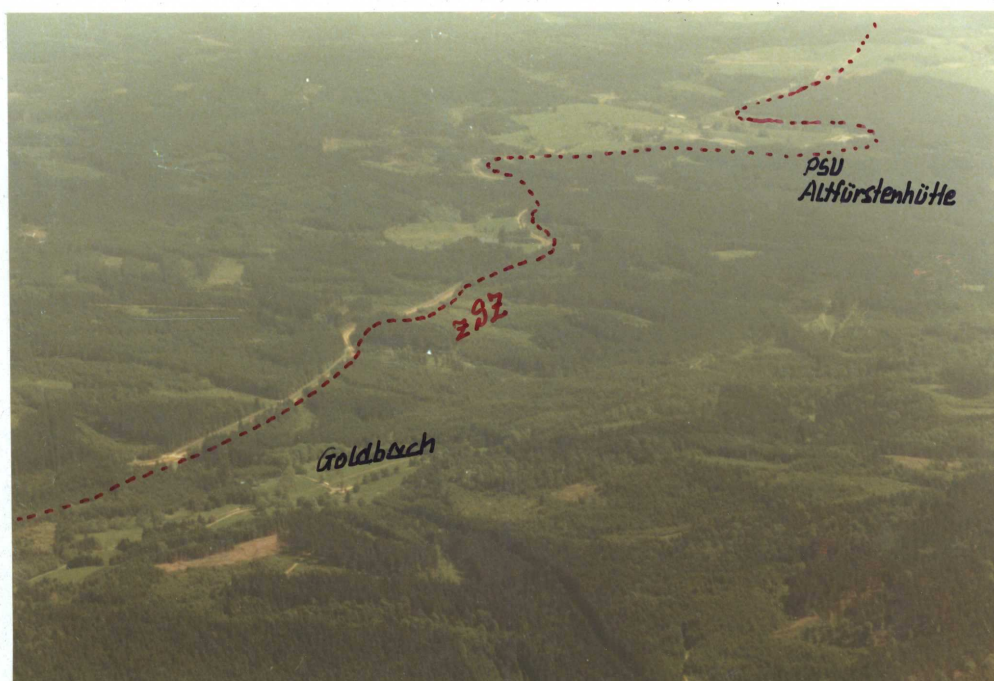
Obr. 72: Průběh „železné opony“ na Tachovsku na německé špionážní fotografii (zdroj: SOkA Tachov).

Obr. 73: „Železná opona“ v okolí obce Železná na německé špionážní fotografii, kromě drátů jsou na snímku zachyceny i antény vysílačů (zdroj: SOkA Tachov).

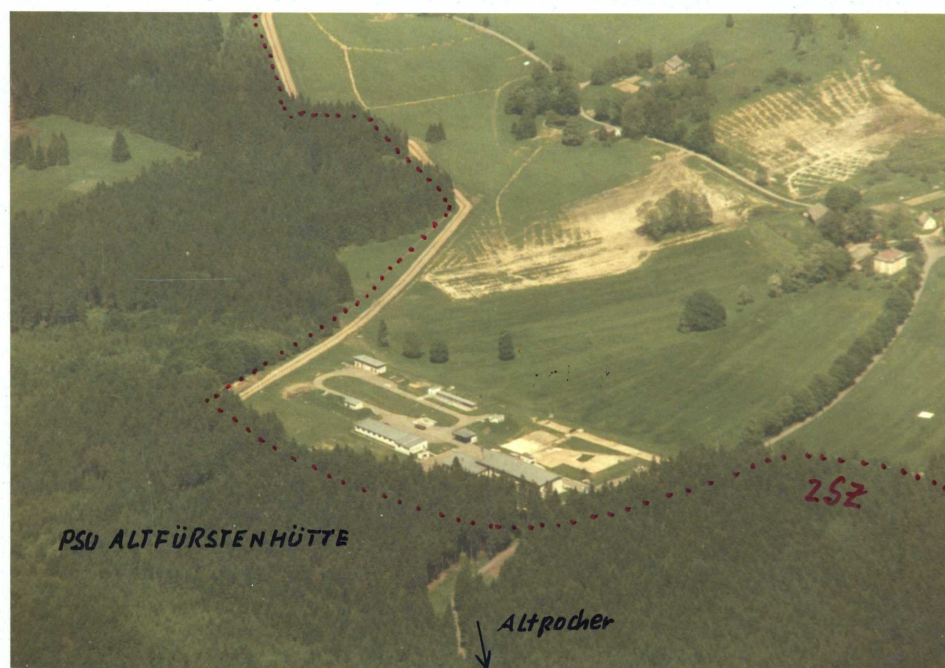

04. JUNI 1985

Obr. 74: Průběh „železní opony“ v okolí Staré Knížecí Huti na německé špionážní fotografii (zdroj: SOKA Tachov)

04. Juni 1985

Obr. 75: Detail rotý ve Staré Knížecí Huti (zdroj: SOKA Tachov)

Obr. 76: Soustava „pracovních táborů“ v okolí Horního Slavkova
(zdroj: <http://kontaminace.cenia.cz/>).

Obr. 77: Detail jednoho z táborů (<http://kontaminace.cenia.cz/>).